

Norsk institutt for kulturminneforskning

Fra vernesone til risikosone

Studier i middelalderbyene Bergen og Tønsbergs randsoner

Sæbjørg Walaker Nordeide (red.)

Et prosjekt under NIKUs strategiske instituttprogram 2001-2005:
Landskapet som kulturminne

Norsk institutt for kulturminneforskning

NIKU ble etablert 1. september 1994 som del av Stiftelsen for naturforskning og kulturminneforskning, NINA•NIKU. Fra 1. januar 2003 er instituttet en selvstendig stiftelse og del av det nyopprettede aksjeselskapet Miljøalliansen som består av seks forskningsinstitutter og representerer en betydelig spesial- og tverrfaglig kompetanse til beste for norsk og internasjonal miljøforskning.

NIKU skal være et nasjonalt og internasjonalt kompetansesenter innen anvendt kulturminneforskning. Vår oppdragsvirksomhet er rettet mot så vel kulturminneforvaltningen som andre relevante brukere i samfunnet, både offentlige og private. Instituttet utfører forskning og oppdrag innen følgende områder:

- Arkeologi i middelalderbyene
- Arkeologiske registreringer og overvåkinger
- Bygningsundersøkelser
- Fargeundersøkelser (bygninger)
- Humanosteologi
- Konservering og restaurering
- Landskap og kulturminner
- Landskapsanalyser og konsekvensutredninger for kulturminner i samband med naturinngrep og arealendringer
- Miljøovervåking
- Oppmålinger
- Registrering av kulturminner

De største oppdragsgiverne er, i tillegg til Miljøverndepartementet og Norges forskningsråd, Riksantikvaren, Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet og andre offentlige institusjoner og bedrifter (Statsbygg, Forsvaret ol.).

NIKU har sitt hovedkontor i Oslo og distriktskontorer i Bergen, Oslo (Gamlebyen), Tromsø, Trondheim og Tønsberg.

Publikasjoner

Som selvstendig stiftelse har vi valgt å avslutte tidligere serier og etablerer fra 2003 to nye serier som hver nummereres fra 1 og oppover.

- NIKU Rapport er den rapportering som overleveres oppdragsgiver etter fullført prosjekt. Serien kan ha begrenset opplag og distribusjon.
- NIKU Tema omfatter det vide spekter av kulturminnefaglige områder som instituttet arbeider med og henvender seg i hovedsak til forsknings- og fagmiljøer samt forvaltning.

NIKU Fakta er enkeltark som har som hensikt å gjøre viktige resultater av den faglige virksomheten tilgjengelig for et større publikum. NOIKU Fakta er gratis; de er også tilgjengelige på www.niku.no.

Nordeide, Sæbjørg Walaker (red.) 2005. Fra vernesone til risikosone. Studier i middelalderbyene Bergen og Tønsbergs randsoner. NIKU Tema 14: 1-76.

Oslo, november 2005

NIKU Tema 14
ISSN 1503-4909
ISBN 82-8101-029-0

Prosjektet er et bidrag til NIKUs strategiske instituttprogram 2001-2005: Landskapet som kulturminne.

Rettighetshaver ©: Stiftelsen Norsk institutt for kulturminneforskning, NIKU
Publikasjonen kan siteres fritt med kildeangivelse

Redaksjon: Sæbjørg Walaker Nordeide
Grafisk design og produksjon: Elisabeth Mølbach

Opplag: 300
Trykk: Signatur AS, Oslo
Trykt på miljøpapir

Kontaktadresse:
NIKU
Storgata 2,
Postboks 736 Sentrum
N-0105 Oslo
Tlf.: 23 35 50 00
Faks: 23 35 50 01
Internett: www.niku.no

Prosjekt nr.: 1561242
Oppdragsgiver: Norges forskningsråd
Tilgjengelighet: Åpen

Ansvarlig signatur:

Innhold

Forord	4
1 Innledning (<i>S. W. Nordeide</i>)	4
2 Byens takmark (<i>E. Ulriksen</i>)	11
Takmarkens avgrensing	11
Bylov eller landslov: Hvilke konsekvenser har ulik lovgiving for middelalderbyen?	12
Takmarken for Tønsberg	13
Hvilken betydning har så takmarken for forvaltning av middelalderbyene?	18
3 Militær strategi (<i>S. W. Nordeide</i>)	19
Naturtopografi	20
Tønsberg	20
Bergen	21
Festningsverker i Hordaland og Vestfold	22
Varslingsanlegg	27
Konklusjon	28
4 Arkeologiske funn rundt vernegrensen (<i>S. W. Nordeide</i>)	32
5 Havn som kulturmiljø - med utgangspunkt i Tønsbergs havneområde (<i>E. Ulriksen</i>)	36
Begrepene kulturlandskap og kulturmiljø i forvaltningen	36
”..middelalderbyens havn som del av en struktur i landskapet”	37
Middelalderbyen Tønsberg og byens havneområde	37
Havn for byen	43
6 ”Saa langt vtt vpa siøen...” Utfylling og utbygging i Vågen i Bergen frå høgmellomalderen og til midten av 1600-talet (<i>G. A. Ersland</i>)	46
Innleiing	46
Bryggefronten og bygardane	47
Retten til grunn og grensa mot sjøen	49
Fasade i sjøen	52
Det juridiske grunnlaget for utbygginga i sjøen	53
Utbygginga i Vågen på 1600-talet	55
Konklusjon: Tre fasar for utbygging av sjøgardar i Vågen	59
7 Trondheim bymark – takmark og utmark (<i>R. Berge</i>)	61
Feltarbeidet	62
Åkeren i utmarka	62
Spor av åkerbruk og gårdsbosetning i vikingtid og middelalder	64
Tufta ved Lavollen	64
Åkerbruk i Bymarka sett i lys av aktiviteten på Nidarneset	65
Opp fra de glemte skuffer og skap	65
Takmarken sett i lys av bosetningen i Bymarka	66
8 Middealderbyen som kulturmiljø. Konklusjoner (<i>S. W. Nordeide og E. Ulriksen</i>)	68
Kulturmiljøbegrepet i by	68
Middelalderbyens autenticitet	69
Avgrensing av middelalderbyen i et mikroperspektiv: havnen	70
Avgrensning av middelalderbyen i makroperspektiv	71
Metodens overførbarhet og konklusjoner	72
Litteratur og kilder	73

Forord

”Middelalderbyen som kulturmiljø” har vært et tverrvitenskapelig prosjekt. Det tverrfaglige samarbeidet har vært nødvendig og fruktbart for å kunne oppnå de resultater vi har som her foreligger, og det har vært lærerikt og stimulerende for den enkelte forsker. Til tross for en mannsalders erfaring med middelalderbyene har vi som forskere fått ny kunnskap vedrørende vårt gamle kildemateriale som til tider har overrasket oss, ved å sette oss sammen og diskutere felles problemstillinger ut fra ulike faglige bakgrunn.

Prosjektet startet som et prosjekt under NIKUs strategiske instituttprogram ”Landskapet som kulturminne”, med relevans også for temaene ”verneideologi” og ”kulturmiljø” som er felles for de ulike instituttprogrammene. Slike prosjekter finansieres av Norges forskningsråd ved bevilgning til NIKUs strategiske forskningsprogram (SIP). Dette er knappe midler som med fordel kan kombineres med andre ressurser. Vi har hatt gleden av å motta midler fra Riksantikvaren til gjennomføring av flere seminarer, der også representanter fra Riksantikvaren har deltatt og bidratt med faglige innspill. Dessuten har Universitetet i Bergen bidratt med arbeidskraft i prosjektet.

Parallelt med dette prosjektet har det vært utført undersøkelser i Trondheims bymark som har vært relevant for å belyse prosjektets tematikk. Selv om Trondheim ikke er forskningsobjekt i dette prosjektet, har Ragnhild Berge fra Vitenskapsmuseet, NTNU, sammenfattet relevante hovedresultater fra eget prosjekt i Trondheim for denne publikasjonen. Disse resultatene kan tjene som en illustrasjon av det funnpotensialet som finnes i den umiddelbare nærhet, men utenfor byens vernesone, og som stort sett har vært neglisjert av forvaltningen til i dag. Det er nettopp denne problematikken som står i fokus i dette prosjektet.

Bergens Tidende trykket en artikkel som var viktig for å teste representasjonen ved de arkeologiske funn i Bergensregionen, og Bergen Museum har tatt imot funn som ble samlet inn ved nevnte anledning.

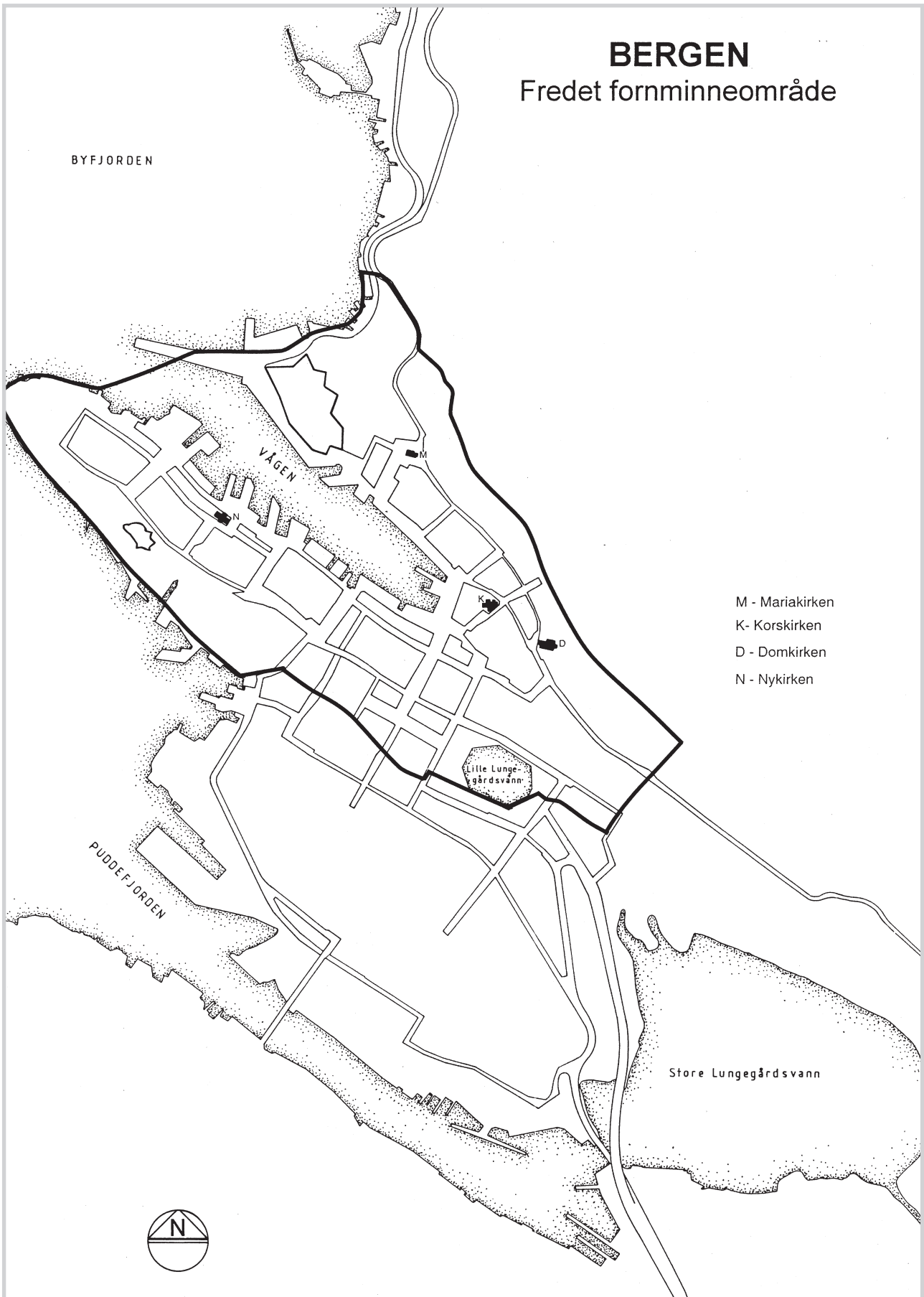
Alle samarbeidspartnere takkes herved for bidrag til et forhåpentligvis nyttig resultat.

1 Innledning

Sæbjørg Walaker Nordeide

Rundt år 1000 skjedde det nærmest en kulturell revolusjon i det området som vi tradisjonelt kjenner som Norge: i store deler av området foregikk det et skifte av religion og en sentralisering av makt og bosetning, som blant annet resulterte i kongerike og byer. Sentralt i dette bildet står de få av våre større byer som oppsto cirka på den tid. Siden størsteparten av Norges befolkning i dag bor i byer, er de eldste byene også sentrale i historien om dagens dominerende bosetningsform, og som kilde til denne.

Dette prosjektet har bakgrunn i en bekymring for hvordan denne kilden er ivaretatt i dagens Norge. Rundt ca. 1970 ble det definert mer eller mindre velbegrunnede grenser for automatisk fredete områder i middelalderbyene. Dette området, heretter kalt vernesoner, besto i hovedsak av områder hvor det var påvist tydelige kulturlag fra middelalder. Undersøkelser innenfor vernesonene har gjennom mer enn 30 år gitt rik informasjon om byenes historie. Bekymringen gjelder først og fremst områdene utenfor vernegrensen. Disse områdene hører med til våre mest truede områder, som allerede er sterkt nedbygd og eventuelle kulturspor er i ekstrem grad desimerte. Disse områdene har falt utenfor det byråkratiske system fordi vernegrensen samtidig har vært en grense for ulike forvaltningsinstitusjoner: Riksantikvaren har forvaltet området innenfor vernesonene i byene, mens landsdelsmuseene har forvaltet området utenfor. Riksantikvaren har tradisjonelt arbeidet med kulturminner fra historisk tid, mens landsdelsmuseene har arbeidet mest med forhistorisk tid. Grenseoverskridende forskning og kunnskap mellom de respektive organisasjoner og deres tema har det vært lite av. Tettbygde strøk rundt de vernede sonene i middelalderbyene har vært oppfattet som ”by”, og de har i praksis falt mellom to stoler i norsk forvaltning. Omorganiseringen av norsk kulturminnevern på 1980- og 90-tallet har ytterligere forvansket de byråkratiske linjer i forhold til forvaltningen av disse områdene. Dette har ført til flere lovbrudd som må sies å være forårsaket av uviitenhet, misforståelser og utålmodighet i ventekøen for en byråkratisk behandling av forvaltningssaker, og i påvente av en bestemmelse om hvilken etat som skal ta ansvar for saken.

Figur 1: Bergen. Vernesone for middelalderbyen

TØNSBERG FORNMINNEOMRÅDE - MIDDELALDERBYEN

Kartet gjelder fra 05.06.2002

Riksantikvaren

Figur 2: Tønsberg: vernesone for middelalderbyen (Jan E.G.Eriksson 2002).

Vår uro har vært knyttet dels til den byråkratiske modellen for forvaltningen av tettbygde områder utenfor vernesonen i middelalderbyen, som åpenbart ikke har vært god nok. Dels har den vært knyttet til det stadig synkende kunnskapspotensialet som følge av inngrep uten undersøkelser, som et resultat av det mangelfulle vern fra forvaltningen. Det sentrale spørsmålet i dette prosjektet har vært: Hvor berettiget er den ca. 30 år gamle grensen for det automatisk fredete området? Hvilke data går vi glipp av i områdene rundt disse sone- ne hvis grunnen graves bort uten undersøkelser?

Det er grunn til å tro at en rekke urbane aktiviteter ble lagt til utkanten / utenfor sentrum, for eksempel pga. lukt, støy, brannfare, stort plassbehov, nærhet til ulike naturressurser, lav status, avgifter og kontroll: Slike aktiviteter var like fullt viktige for byene og for vår forståelse av dem. Disse områdene er i dag dårlig fanget opp av de eksisterende vernesonene. Det haster med å finne ut om det er områder som burde ha vært bedre beskyttet med tanke på en mer helhetlig forståelse av middelalderbyene, basert på et bredere kunnskapsgrunnlag enn tidligere. Kort sagt: Hvis vi i dag skulle definere automatisk fredete soner i middelalderbyene basert på en bredere forskningsbasis enn påvisning av kulturlag, hvordan ville vi da definere dem?

Gjennom dette prosjektet ønsket vi å diskutere fram et annet grunnlag for forvaltning av middelalderbyene, som tar mer hensyn til den middelalderske virkelighet, både som kilde til historien og som opplevelsesaspekt i forhold til dagens bybilde. Det har vært et problem at gateløp, grenser og husrekker som kan følges tilbake til middelalderen, men som i dag består av nyere konstruksjoner, har hatt et dårlig vern. Krambugata i Trondheim har for eksempel blitt avskåret i nord av moderne bebyggelse, etter å ha løpt uhindret som ferd-selsåre gjennom byen gjennom 1000 år. Dette prosjektet har søkt å legge grunnlag for at restene fra middelalderbyen skal få et bedre og mer representativt fysisk vern, men også slik at planleggingen av den moderne by kan ta bedre hensyn til middelalderbyens strukturer og topografi. Dette er intensjoner som finnes i dagens forvaltning, ved stikkord som stedsforming, egnethetsanalyse og kommunesatsing. Dette krever imidlertid økte kunnskaper om middelalderbyen; en kunnskap som kun kan skaffes ved tverrvitenskapelig forskning.

Med tanke på forvaltningen av det urbane landskapet tenkte vi oss å teste ut bruken av begrepet "Kulturmiljø", slik det er brukt i Lov om kulturminner. Vi ville prøve dette begrepet ut i forhold til aktivitetsområder eller

annet tematisk innhold, som ikke nødvendigvis var geografisk sammenhengende, men tematisk enhetlig.

Prosjektet er delt i et makro-perspektiv (hele byen), og et mikro-perspektiv (havnen) både for studiene og for bruken av kulturmiljøbegrepet. Et problem har for eksempel vært å avgrense 'havnen' både utover, i forhold til havnebassenget, og innover, i forhold til gården. Erslands studie av utbygging i havneområdet og Ulriksens studier av havnen har vært kombinert for å belyse dette eksempelet.

Ettersom SIP-prosjekter har svært begrensede midler, måtte prosjektoppgavene være vel avgrensede og forskbare. Vi måtte med begrensede ressurser kunne konkludere over sentrale tema i forhold til problemstillingene. Vi måtte også avgrense prosjektet geografisk, og valgte Tønsberg og Bergen som eksempler for nærmere studier. Tanken var at disse to eksemplene kunne gi tilstrekkelig innblikk i om vår problemstilling og tilnæringsmåte kunne være fruktbar også for de andre byene. For å kunne gi innblikk i mangfoldet av norske middelalderbyer, valgte vi eksemplene på ulike kanter av landet:

Tønsberg: Østnorsk by, i dag en relativt liten by, viktig i tidlig og høy-middelalderen, men svinner hen i sein-middelalderen.

Bergen: Vestnorsk by, i dag en stor by, som også var en stor og viktig by i høy- og seinmiddelalder som et nasjonalt og europeisk merkantilt senter.

Begge byene var kongelige residensbyer med viktige administrative og kirkelige funksjoner.

Den sentrale prosjektgruppen holdtes minst mulig for å kunne være operativ innenfor et stramt tidsskjema. Men vi var avhengig av flere fagfelt for å kunne belyse problemstillingene: Den opprinnelig rent arkeologiske prosjektgruppen ble raskt utvidet med forskere fra filologi og historie. Prosjektgruppen har bestått av:

Geir Atle Ersland, Historisk institutt,

Universitetet i Bergen

Eldbjørg Haug, Historisk institutt,

Universitetet i Bergen

Ole Jørgen Johannessen, Nordisk institutt,

Universitetet i Bergen

Alf Tore Hommedal, NIKU

Eli Ulriksen, NIKU

Sæbjørg Walaker Nordeide, NIKU / Senter for middelalderstudier (CMS), Universitetet i Bergen

Nordeide var prosjektleder til 2004. Siden Nordeide startet i ny stilling ved Universitetet i Bergen i september 2003, har Ulriksen overtatt som prosjektleder.

I prosjektet har vi kartlagt forhold så vel innenfor vernesone som utenfor, selv om tyngdepunktet har ligget utenfor og i randsonen. Det har vært et mål å kartlegge eventuelle reservoarområder utenfor vernesonen; områder som kan være viktige kunnskapspotensial for kunnskap om byens historie. Videre har vi vært ute etter å skaffe en bedre forvaltning av middelalderbyen dels ved å beskytte spor fra middelalder; dels ved å beskytte strukturer fra middelalder ved moderne stedsforming. Disse strukturene er gjerne markert ved hus og gater fra nyere tid, som ikke i seg selv er beskyttet av lovverket

Kort oppsummert startet prosjektet opp med følgende problemområder:

Delmålsetning 1: Utvikle *kulturmiljø* som begrep, ved å vurdere teoretisk innhold, samt definere det både i et makro- og mikroperspektiv. Dette skulle gjøres i to skalanivå:

- Ved å vurdere hele "middelalderbyen" som kulturmiljø
- Ved å vurdere deler av middelalderbyen, "subsystemer" som kulturmiljø, for eksempel havnen.

Delmålsetning 2: Utvikle kunnskap om indikatorer for urban middelalderbosetning.

Delmålsetning 3: Skape oversikt over sårbare / truede områder og reservoarområder for middelalderbyen utenfor vernegrensen på basis av 2), og kartlegge arkeologiske rester etter middelalderbyen i forhold til forventet kildepotensiale

Delmålsetning 4: Skape større kunnskap om dagens verneideologi og utvikle den i forhold til byen i middelalderen, slik at fortiden i større grad kan være premisleverandør for dagens stedsforming.

Gjennom prosjektgruppen diskuterte vi oss så frem til hvilke tema som var aktuelle og hvilke av disse som var mulig å forske i. Vi startet med å kartlegge egenskaper

og kildegrupper som kunne assosieres og undersøkes i forbindelse med "middelalderbyen", for å finne kriterier for det "urbane". "Smørbrødlisten" med stikkord (på neste side) ble vurdert som relevante som oppgaver for å løse målsetningene.

Denne listen hadde potensial til mange store prosjekter, og vi måtte derfor kutte sterkt i antall tema. Følgende avrensninger ble gjort:

1. Prosjektet omfattet ikke "urbaniseringsprosessen". Diskusjonen om hvorfor byene oppstod og deres videre utvikling lå utenfor dette prosjektet.
2. Byen utviklet seg og var den mest dynamiske organismen i middelaldersamfunnet. Prosjektet kunne ikke fange utviklingen over tid, og ønsket heller ikke å fange ett spesielt tidspunkt i byens historie. Heller måtte vi prøve å fange det som var karakteristisk for byens ulike soner til ulike tider; det som skilte den fra en agrar bebyggelse. Resultatet måtte bli preget av et diakront perspektiv, men tidsaspektet måtte trekkes inn i forhold til aktuelle karakteristika.
3. Selv om studier i forhistorien, den agrare bebyggelsen og forhold andre steder ville sette den urbane karakteren inn i perspektiv, og ville være en nyttig kontrast for å definere byen, skulle dette ikke som sådant være studieobjekt. Studiene skulle foregå med utgangspunkt i byen og dens nære omland.
4. Gilder forekom både i by og på land i middelalderen, og til tider særlig på landsbygden. Dette tema egnet seg derfor ikke som "bykriterium", og ble utelatt.
5. Småhandel har trolig også foregått litt overalt. Heller ikke dette egnet seg som "bykriterium", og ble følgelig utelatt.
6. Delmålsetning 3 over med bl.a. kartlegging av reservoarområder, har vi ikke hatt kapasitet til å gjennomføre.

Vi tenkte oss at de nærmeste områdene til byen ville være interessante ferskmatleverandører for byen, som for eksempel fersk melk og fisk. Men fisk har vært fraktet levende til Bergen, fraktet med fiskekasser, helt fra Sunnhordland (Molaug 1985). Vi anså det som uaktuelt at en fremtidig forvaltning skulle behandle hele fylket som byens omland, så dette tema ble også utelatt.

TAKMARK			
TOPOGRAFI	-	"Defensivt landskap" –	Forsvarsverk Forsvarsadministrasjon Varder Naturlig befestning (sperring m.m.)
	-	Kommunikasjon	- Havnen – ferdsel på vann Veifar over land
	-	Vannverk	- Møller Diker Elver
BYSTRUKTUR	-	Torget	
	-	Rådstuen	
STEDSNAVN			
KIRKESTRUKTUR	-	Klostervesen	- tiggerorden - kontemplative - nonnekloster / munkeordener
	-	Bispe-, erkesetet	
	-	Kongelige kapell	
	-	Hospital	
	-	Sognekirkene	- sognet
	-	Kirkegårder	
FERSKMATOMRÅDET	-	Komparativt materiale	
	-	Skriftlige kilder	
DIV. ARKEOLOGISKE FUNN	-	gjenstander	
	-	Økofakter	
	-	Konstruksjoner	
HÅNDVERK I PERIFERI	-	Repslager	
	-	Trelast	
	-	Metallurgisk virksomhet	
	-	Skomakeri, garving	
SKIPSFART	(PERIFERI)	- Verft / reparasjon	
		- Laste / losse, ballast, lade / stapel	
		- Opplag	
"URBAN" AKTIVITET	-	Handel i stort / organisert handel – handelsgårder	(for bispen, erkebispen, kloster og stormenn)
			- privilegert handel
			- Hanseatene
			- Tollbod
			- Skattelevering
			- Lager / oppstalling

Følgende hovedtema er behandlet i større eller mindre grad:

Tema

Kommentar

Takmarken

Topografi

Bystruktur

Kirkestruktur med klostre

Funn utenfor vernesonen

Håndverk i periferi

Urbane stedsnavn

Havnen

Kulturmiljøbegrepet

Defensivt landskap. Militær strategi. Kommunikasjon

Eiendom, gater

Kan spore ulike deltema i stedsnavn.

Er det mulig å skille ut urbane stedsnavn i forhold til omlandet?

Havneforhold, leden i forhold til skipstyper

Dette temaet henger nøye sammen med stedsforming og vurderinger som bør ligge til grunn for en inndeling av byen i ulike soner, både teoretisk og praktisk.

Resultat og målgruppe

Vi har ønsket å finne en undersøkelsesmetode som kan komme til nytte også i forhold til andre byer, og vi har siktet mot at prosjektets konklusjoner skulle presenteres på ulike måter:

- Via synspunkter til debatt, gjennom direkte dialog med forvaltningen også med formidling gjennom media.
- Via en publikasjon og / eller i form av enkeltartikler

Den primære målgruppen var først og fremst forvaltningen. En bedre forvaltning vil også gagne forskning og befolkningens opplevelsesverdi. Håpet er også å kunne nå ut til en bredere allmennhet med debatt om emnet, for å bidra til en forståelse rundt forvaltningsmessige valg. Det har derfor vært nyttig at Riksantikvaren har prioritert en bred deltagelse ved samarbeidsseminarer med prosjektet.

I denne publikasjonen vil noen av resultatene presenteres i skriftlig form. En av de planlagte artiklene om utvikling av eiendomsstruktur i Bergen har vi valgt å ta ut fra denne publikasjonen da Geir Atle Ersland vil presentere dette i en større forskningsartikkel som fokuserer mer dyptgående omkring denne problematikken. Det henvises derfor til denne, ennå upubliserte artikkelen om dette. Noen av de behandlede temaene vil heller ikke bli publisert i her siden forfatterne av ulike årsaker ikke har lyktes å fremstille ferdig manus. Den kunnskap de har forsket seg fram til har likevel kommet prosjektet til gode gjennom gode diskusjoner på samarbeidsmøter, og disse vil det derfor bli henvist til som personlige meddelelser.

2 Byens takmark

Eli Ulriksen

Middelalderbyen var administrativt avgrenset fra omlandet ved egen lovgiving, med grenser angitt i Magnus Lagabøters bylov fra 1276. Området innenfor disse grenser kalles ”byens takmark” og ble administrert ut fra byloven. Utenfor takmarken gjaldt landsloven.

Begrepet ”takmark” brukes både i flertall om grenselinjer og rekker av grensemerker og i entall som takmarken, det området som ligger innenfor grensene. Begrepet er brukt både for avgrensning av privat eiendom, for en kirkes nærmeste omgivelser eller for byenes allmennings- og jurisdiksjonsområde.

Takmarkens avgrensning

Grensene for takmarken varierer byene i mellom, og omfatter i ulik grad områder for allmenn utnyttelse utenfor tettbebyggelsen.

Grenser defineres i kjøpebolken i byloven. Følgende er hentet fra Knut Robberstads oversettelse fra 1923, da denne oversettelsen er vurdert av prosjektet som tilstrekkelig her i forhold til originalen:

Bergen: (Figur 3)

”Men det er saa vidt at Gunnhildaraa (lille Sandvikselv) bestemmer nordgrensen, fra Gunnhildaraa og til varden paa fjeldet oppe i Vápnadal og saa syd til nordenfor Breidamyrr, og saa ned i Aalrekstadvannet (Svartediket), og saa ned i Krossbu (over Fløenselven nær st.Lungegaardsvand) og saa over i Straumen (Nyggaardsstrømmen), og hele Sydnes og Nordnes og indenfjords i ret synsline fra Nordnes og til Gunnhildaraaen.”

Oslo:

”Men det er saa vidt at Tøiensbækken bestemmer byens nordgrænse, fra bækken og i nordkanten af Vákaberg (Aakeberg), fra Vákaberg og i bækken paa Martestokkene (Galgeberg) og i grinden paa Válin (hovedgaarden paa Vaalerengen), fra den og i Krossbækken som gaar op mot Ekeberg og saa ut i nordre del av Ekebergskleiven og saa ut paa vaagen, i linje med Akersneset og saa tilbake i Tøiensbækken.”

Robberstad har med en variant der det vises til Gustav Storms kart over Oslo i en oversettelse av Snorre (kvar-

tutgaven s.632). ”- og op paa Martestokkene og til grinden paa Válin og over under Ekeberg og ut til Trælaborg og midt paa fjorden mellom Hovedøy og Akers- hagen.”

Robberstad kommenterer videre at det med hensyn til sjøgrensene, så må begge beskrivelser gå ut på samme grense, dvs. fra ytterpunktet på Ekebergsiden (Trælaborg) i rett linje til midtpunktet mellom Hovedøya og Vippetangen, og derfra inn til Tøyenbekken. Vågen deles mellom byen og Aker, tilsvarende som elvene deles mellom gårdene på hver side - et prinsipp som også følges for Trondheim, det vil si Nidaros, selv om beskrivelsene er mer indirekte i sin form.

Trondheim:

”Men det er saa vidt som her sies om takmarken. Om en mand vil fare bort og skyver skipet fra land eller kaster los, og er han paa denne side i midten av aaen, da kan man kræve av ham tak til stevne; men om han ikke fører det tak, bøte en mark sølv til kongen og bymændene. Slik skal enhver kræve tak av en anden paa denne side av Folafoth og av midten av aaen som i kjøpstaden, og føre det tak. Men hver som ikke fører, er saket en mark sølv til kongen og bymændene. Saa skal tak kræves¹ ved Nidarhold som i kjøpstaden og føres slik som om det hadde vært krevet i kjøpstaden. Men om nogen er i færd med at reise bort fra kjøpstaden og har surret bunken (lasten) og har alle sine eiendele om bord, da kommer en til og kræver tak av ham paa landgangsbroen og vil saaledes opholde hans reise, da skal saksøkte (verjandi) føre tak for søkeren (sækjandi) paa landgangsbroen; men han skal ha ordnet (sætt) sin sak inden to ganger tjære (sjofarfall) og siden behandles den sak efter loven.”

Tønsberg: (Figur 4)

”Men det er saa vidt – over til Ravnaberg (Ramberg- aasen) og til Smørberg og derfra til Frodakilden, fra Frodakilden og like op i Syrebækken og ut efter bækken og ovenom Gunnarsby og utenom Stein og tilbake om Teigar og i Farkarlbyggen.”

Vi vet at byloven i første omgang var utarbeidet med tanke på Bergen, med enkelte henvisninger til de andre byene. Der er ingen avskrifter av byloven som sier noe om når den ble gjeldende for de andre byene (Blom

¹ Kreve tak: stille sikkerhet

1974 s.100). At de administrative grenser er angitt også for byene Tønsberg, Oslo og Trondheim, viser at det tidlig vært nødvendig for kongemakten å ha kontroll og regulere disse byenes handelsvirksomhet. Der er lite henvisninger til takmark annensteds, men for Vågans vedkommende, eksisterer et dokument fra 1384 som sier:

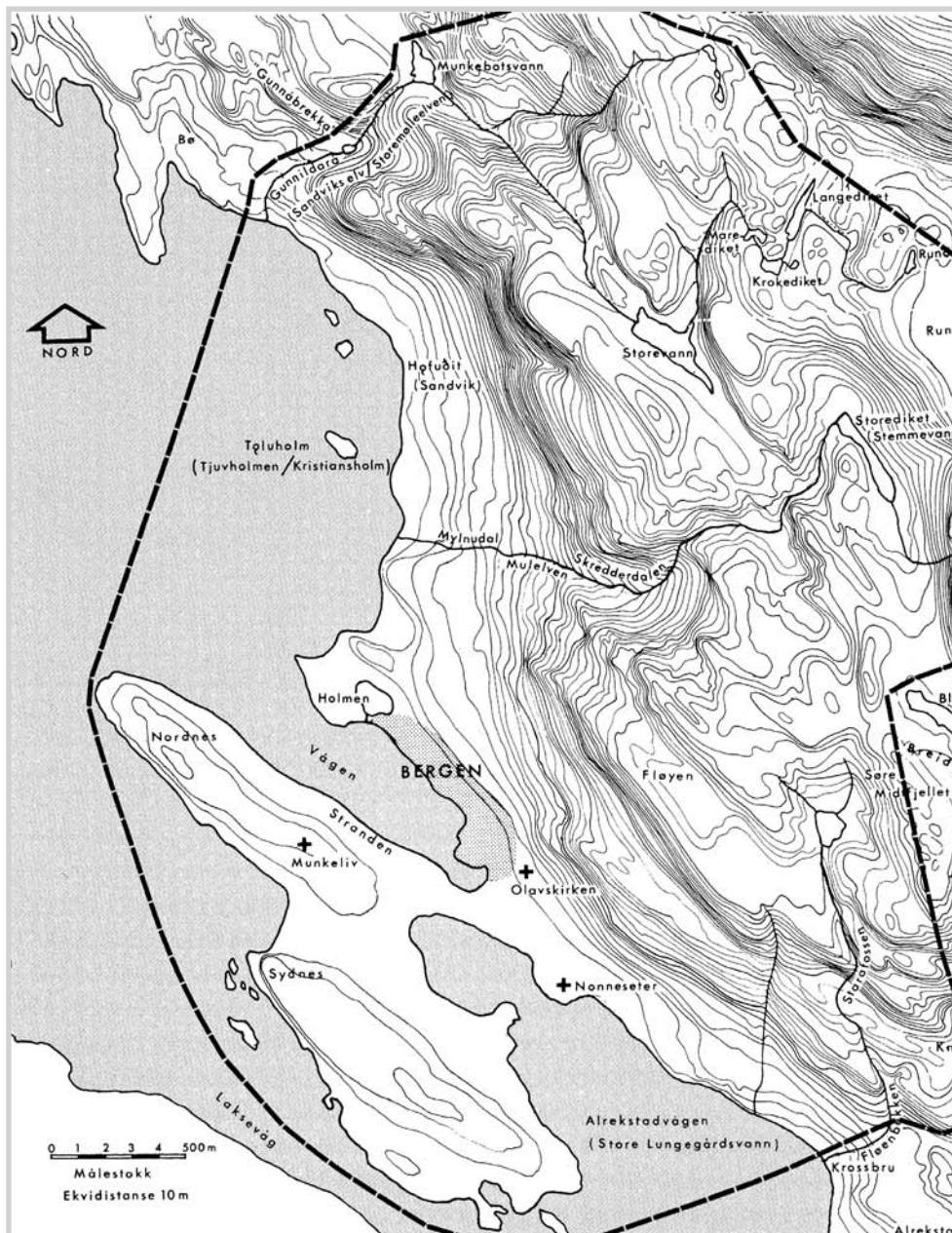
”Vi og vårt råd, både biskoper, riddere og flere andre, både lærde og leke, kan i sannhet godt merke det at våre kjøpsteder, Bergen og Trondheim og Vågan og de andre små kjøpstedene som fra gammelt har hatt takmark, forderves og legges øde fordi sjøfarende menn hos dere ikke seiler med sine handelsvarer til de kjøpstedene som har vært fra gammelt.” (Bertelsen 1992) .

Gjeldende Trondheim, eller Nidaros, ble området som i dag kalles ”Bymarka” allerede under middelalderen

kalt bymarken eller takmarken. Det historiske opphavet til ”Bymarka” skal være uklart, men området kan enten ha vært allmenning eller ha ligget under gården Nidarnes. (Hagland og Sandnes 1997 s.102f). Innenfor bymarken/takmarken gjaldt Bjarkøyretten/byloven, men der er ingen henvisninger til takmarken i Bjarkøyretten (Blom 1997 s.91). Grete Authen Blom fremhever at å forklare begrepet takmark som byens juridiksjonsområde egentlig ikke er fullgodt for Nidaros, fordi grensene samtidig utgjorde byens mark og regulerte derved også bruksrettigheter (Blom 1997 s. 204).

Bylov eller landslov: Hvilke konsekvenser har ulik lovgiving for middelalderbyen?

Byloven baseres på landsloven av 1274, og skiller seg fra denne i hovedsak på tre områder: 1: bestemmelser

Figur 3: Takmarken for Bergen, fra Helle 1982 s.261.

knyttet til selve tettbebyggelsen, 2: regulering av handel og håndverk og 3: kommunikasjon/transport av varer sjøveien.

Ser man nærmere på de fysiske avgrensinger av takmarken som den er definert i byloven, ser man at der er forskjeller med hensyn til hva som omfattes. Regulering av handelsvirksomheten har vært viktig for alle byene. At grensene også omfatter de bynære allmenningene, betydde også kontroll over disse områder og derved at tvister som oppsto i disse områdene kunne behandles i tråd med bylovens bestemmelser. Bøteinntekter for dette området tilfalt således byen. Knut Helle skriver for Bergen at den økonomiske utnyttningen av området innefor takmerkene spilte en rolle for plasseringen av disse merkene både på bylovens tid og tidligere (Helle 1982 s.260)(Figur 3). Betydningen av allmenningene har således hatt betydning for hvor grensene ble satt. Takmarken omfattet også et område med tallrike vassdragssystemer, og mest sannsynlig har vassdragsrettighetene også vært viktig for plasseringen av grensene. Det er imidlertid uklart hvor de eldste grensene gikk. Opprinnelig har vassdragene vært viktige både som ferskvannskilder, og som en mulighet for fiske og fangst. De var da naturlige skillelinjer mellom eiendommer. Etter hvert kom også mølledriften, og betydningen av å kontrollere hele vassdraget, med nedslagsfelt og naturlige reguleringsbassenger har da økt. Som Helle påpeker, har dette trolig medført endrede grensedragninger (Helle 1982 s.270).

Takmarken for Tønsberg

Når det gjelder Tønsberg, er også grensene uklare. De har vært diskutert gjentatte ganger (Gjessing 1913; Johnsen 1929; Eriksson 1976; Wienberg 1991; Lindh 1992; Brendalsmo 1994)(Figur 4, neste side) og vil i det følgende bli vurdert sammen med nye tolkninger fremkommet i forbindelse med forskningsprosjektet "Middelalderbyen som kulturmiljø".

Grensene er angitt delvis ved konkrete takmerker, delvis som grenseløp i terrenget. Det er å anta at der de konkrete merker er angitt, representerer disse fysiske, synlige "punkter" i landskapet som har betydning som grensemerker. Grensene er å oppfatte som linjer mellom disse.

Beskrivelsen må antas å starte ved avslutningspunktet for beskrivelsen, "...i farkarbryggene", og beliggenhet av disse bryggene er ikke klar (se under).

- *..over til Ravnaberg.*

Ravnaberget kalles i dag Rambergåsen, og her er delte oppfatninger om grensen går langs med sjøen eller omfatter åsen. Fordi startpunktet for grensebeskrivelsene er usikker, vil jeg i denne omgang ikke si noe om grensen frem til åsen og bare angi toppen av åsen som grensepunkt.

- *..og til Smørberg.*

Smørberg er beliggende på vestsiden av fjorden. Om åsen Smørberg er inkludert innenfor takmarken, er diskutert. Smørberg er navnet på selve åsen og gården på nordsiden av denne. Gården er første gang kjent skriftlig i 1649. Trolig har derfor gården fått navnet etter åsen. På åsen ligger en bygdeborg. Jeg antar at siden Smørberg er angitt som grensemarkering, er det åsen som er viktig: Den ligger tvers over Vestfjorden fra Ramberg, begge ligger som "portal" ved innseilingen til Tønsberg. Fra toppen av Smørberg er det god sikt sørover ut fjorden til Hella, der fjorden dreier vestover. Videre er det god sikt mot Slottsfjellet i øst.

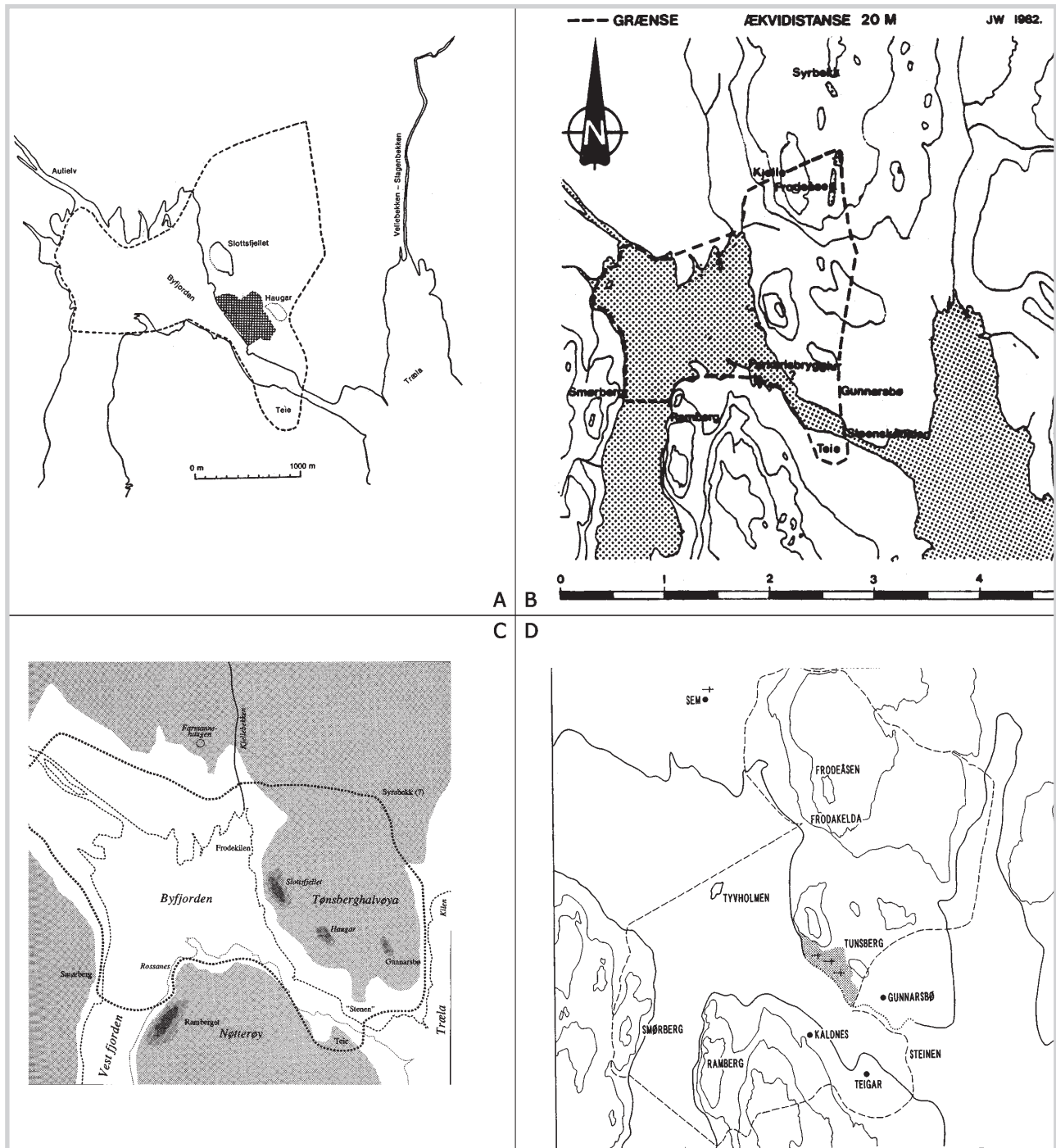
- *..og derfra til Frodakilden.*

Her er igjen forskjellige tolkninger, fra at grensen går som en mer eller mindre direkte linje over til Frodakilden eller langs sjøen. Siden det ikke er beskrevet hvordan grensedragningen her går, anser jeg det som mest sannsynlig at grensen går i direkte linje fra Smørberg, over fjorden til kilden, som i dag kalles Kjelleolla. Det er heller ingen logisk grunn til at linjen skulle følge land inn mot Sem og Auli; her har til det til alle tider vært vanskelig seilbart pga de store mengder masse som føres ut Aulielva.

- *..og like op i Syrebækken og ut efter bækken.*

Lovteksten er her problematisk for oss å fortolke. Hvis grensen skulle gå fra Kjelleolla og til bekken, for så å følge denne, er det logisk at grensen trekkes østover. Imidlertid er Syrbekk i dag en bekk som renner vestover, fra høydedrag øst for Jarsberg Hovedgård (Sem) og i retning denne. Den renner ned gjennom Tomsbakken, gjennom et område med gravfelt fra jernalder på begge sider. Ole Jørgen Johannessen mener at den angitte/tolkede grensen må være feil (pers.medd.) og at uklare stedsangivelser i tekstene er et felles problem for middelalderbyene. (For Oslo, ref. Nedkvitne og Nord-seng 1991 s.76f).

Som fremgår av Figur 4 har riktignok enkelte tolket Syrbekk å være en bekk som har rent østover og ut i Træla (Lindh 1992, Brendalsmo 1994). Oscar Albert Johnsen skriver i sin bygdebok for Sem og Slagen,

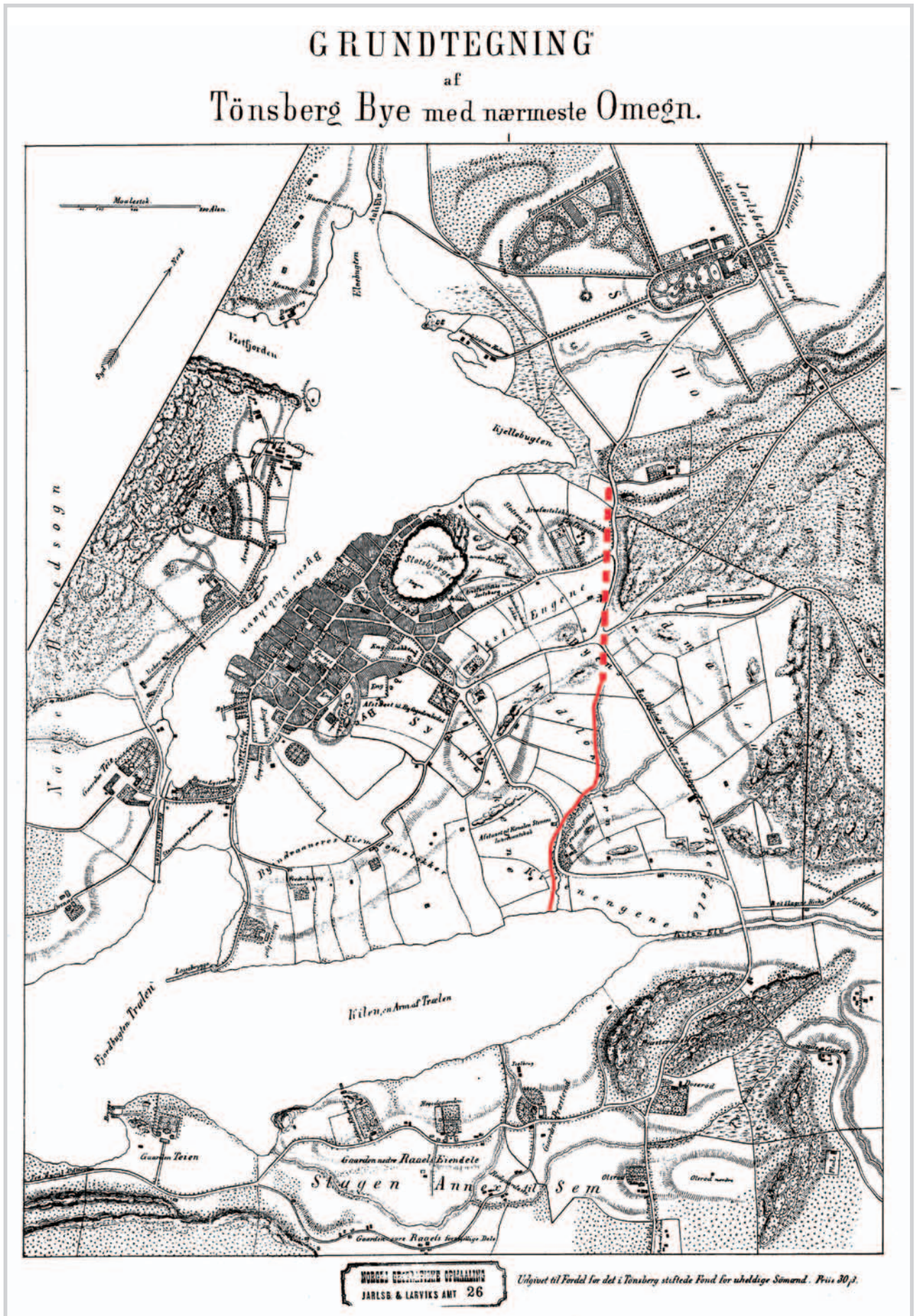
Figur 4: Takmarken i Tønsberg. A: Eriksson 1976, B: Wienberg 1991, C: Lindh 1992, D: Brendalsmo 1994.

under beskrivelsen av gården Dammen, at Syrbekken renner forbi denne og ned Tomsbakken (dvs vestover). Videre skriver han imidlertid at det lenger sydøst renner en annen liten bekk som skal renne "forbi Heimdal gartneri og ut i Træla". Området kalles Heimdal også i dag, og gartneriet er avmerket på Tønsbergkart fra 50-årene. På kart fra ca 1870 over byen og nærliggende løkker ses en bekk rennende forbi bygninger på samme sted (Figur 5). Dette bekkeutløpet er lenger sør enn der Lindh og Brendalsmo har avmerket sine tolkninger av grenser. Om det er *denne* Syrbekk som er grense for takmarken kan man ikke si, men et interessant moment

er at hvis man tenker seg at grensepunktene markerer linjer mellom siktepunkter, så vil linjen fra Frodekilden gå rett linje langs foten på Frodeåsen, med denne som "naturlig" avgrensing nordover. (Figur 5)

- ..og ovenom Gunnarsby.

Her er forskjellige oppfatninger av ovenom, om det betyr terrengmessig "ovenfor" og derved vest og nord for, eller "utenfor" og øst for - langs sjøen. Det synes mest sannsynlig at det med "ovenom" menes terrengmessig ovenfor og ikke i sjøen utenfor - og derved omfattende Gunnarsbø. Gården er trolig i sin tid skilt ut fra

Figur 5: Kart over Tønsberg fra ca. 1870. Stiplet linje er trukket mellom Frodakilden og den Syrbekk som i følge O. A. Johnsen rant ut i Træla ved dagens Heimdal.

en eldre gård (bl.a. Johnsen 1929 s.32f), og grensene er noe uklare. Det nærmeste vi synes å komme er å se på gårdsgrensene nedfelt i kart fra 1800-tallet (løytnant Holters bykart av 1847). Overfører man grensene fra 1847 til løytnant Axel Magnus' "Kart over Tønsberg by" fra 1868 (Figur 6a), løper de som følger: Nedre del av Svend Foynsgate, nordover Øvre Langgate, opp Munkebakken og over søndre del av Møllebakken/Haugar. Derfra er det fremdeles ubebygget område og kun løkkemarkeringer. Disse kan imidlertid igjen overføres til kart fra 1915 (Figur 6b), og grensene går fra Haugar og følger daværende nedre løp av Tordenskioldsgate. Deretter er grensene uvisse – her er i senere tid anlagt Slagenveien, som ikke følger gamle grenser.

- *..og utenom Stein.*

Steinen lå midt i dagens "Kanalen" og ga navnet til Skiljasteinssund, senere kjent også som Stensarmen eller Stenskanalen. Det er enighet om at grensen har omfattet steinen, men den nøyaktige beliggenhet har vi ikke – den er ikke synlig idag

- *..og tilbake om Teigar.*

Teigar var navnet på biskopens bolig på Nøtterøysiden av Skiljasteinssund, nå kalt Teie hovedgård. Hvor grensen gikk rundt Teigar, det vil si grensen mot gården Ørsnes, vet vi ikke. Det har dessverre ikke vært mulig å rekonstruere grensene etter tilgjengelige kart, og det er derfor heller ikke mulig å trekke antatte siktelinjer.

- *..og i Farkarlbryggene.*

Det kan diskuteres hvor disse bryggene lå. Helge Gjesing og Emil Olsen går ut fra at det menes Olavsklosterets brygger, men kildegrunlaget deres er uklart (Ole Jørgen Johannessen, muntl.medd). At Farkarlbryggene var byens brygger, er usannsynlig. Byens brygger er i byloven angitt å ligge mellom Kongsgården i nord og Olavsklosterets brygge i syd. De dekker en forholdsvis lang strekning og gir derved uklar punktmarkering for grensen, samtidig som ferdsel på/ved bryggene jo omfattes av bestemmelsene i byloven. Rent logisk ut fra rekkefølge for grensepunktene, burde Farkarlbryggene ligge på Teigarsiden av Kanalen, med mindre grensen igjen krysset Kanalen. Imidlertid lå her kun gårdene Teigar og Kalnes før neste grensemarkering Ramberg i vest. Det kan her bemerkes at Wienberg har på sin figur (Figur 4) faktisk foreslått at bryggene lå ved gården Kalnes. Her er imidlertid aldri vært registrert funn av brygger eller bygninger.

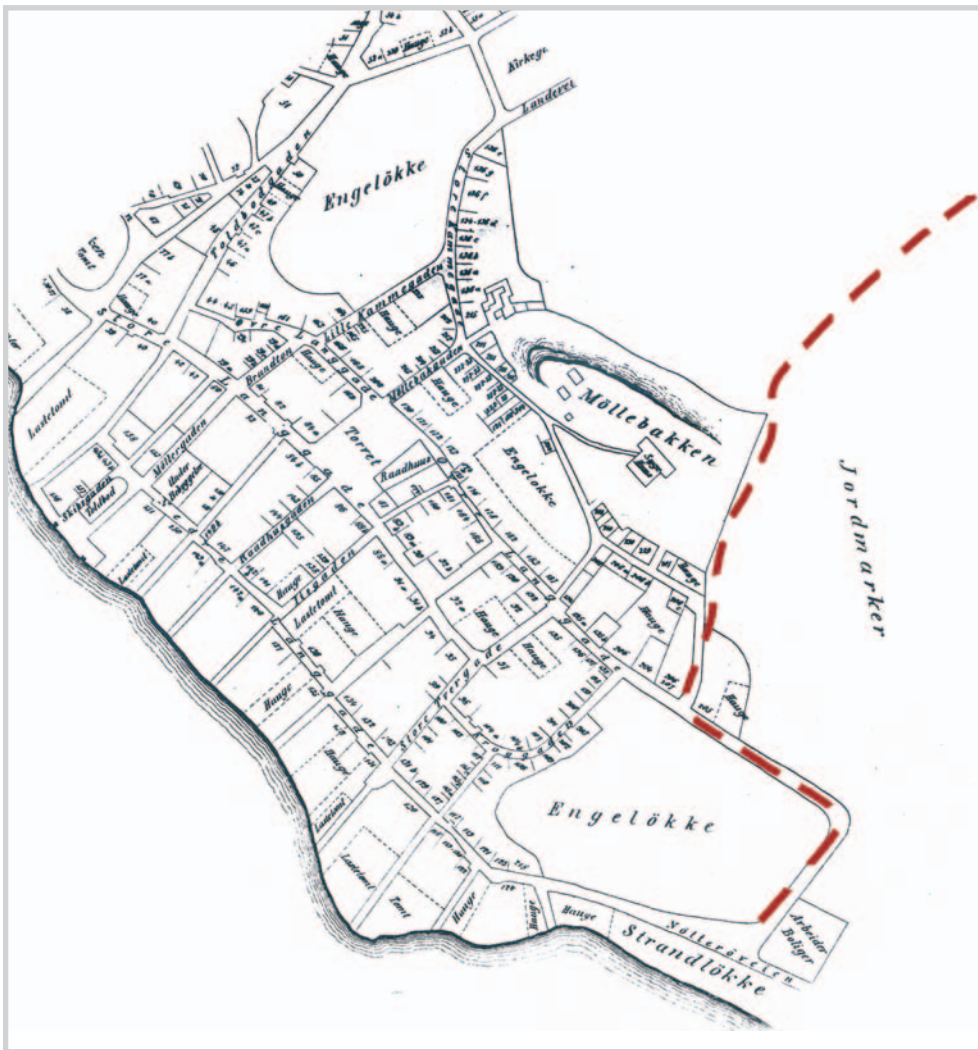
I en variant av byloven er beskrivelsen av bryggene ved Olavsklosteret (Olafs klausters) byttet ut med "Far-

bryggiu" (NGL II:250, Wienberg 1991 s.14). Hvis vi så tenker oss at Farkarlbryggene var Olavsklosterets brygge på "bysiden", og beskrivelsene av takmarkavgrensingen også begynte i Farkarlbryggen og gikk derfra direkte til Rambergåsen – var det logisk at linjen da krysset Kanalen? Grensene ville i så fall krysse Kanalen tre ganger: Øst for steinen mellom Gunnarsbø og Teigar, vest for steinen mellom Teigar og evt. brygger ved klosteret og så fra klosteret over til Ramberg. I realiteten ville da takmarken omfatte bryggene og kanalområdet til Teigar, gå utenom gården Kalnes med evt. brygger og de nære fjordområder utenfor, og så omfatte fjordområdet utenfor byens brygger. Kanskje ikke så ulogisk allikevel?

Med hensyn til takmarken for Tønsberg er det interessant at den uansett diskusjon om grensens helt nøyaktige løp - omfatter et område av helt annen karakter enn gjeldende for Bergen. Grensene for Bergen er langt fra udiskutable, men uansett tolkning omfatter takmarken store landområder rundt byen, og spesielt da skog/fjellområdene mot nord og nordvest. Som Helle skriver, gikk grensen i en stor bue rundt byens tettbebyggelse, og det er sannsynlig at vassdragsrettigheter hadde betydning for denne grensedragningen. (Helle 1982 s.268) Mot fjorden gikk grensen rundt Sydnes og Nordnes og "indenfjords i ret synslinje fra Nordnes og til Gunnhildraen". Takmarken omfatter de nære sjøområdene og mulige havner/anløpssteder i/rundt tettbebyggelsen med Vågen sentralt i dette, men mens utmarksområdene rundt byen har vært svært viktige mht Bergen, er dette underordnet når det gjelder Tønsberg – her er det innseiling/sjøområdene som er sentrale.

Av dette fremgår med andre ord at uansett hvilken tolkning vi har av de nøyaktige grenser for Tønsberg, så omfatter markeringene forholdsvis lite av landområdene rundt byen. Om grensene går opp til dagens Syrbekk, omfattes høydedraget nord for byen, og ellers er det eventuelt området for gården Gunnarsbø og kilden Frodakilda (eller Kjellolla som den kalles i dag) som har hatt betydning. Det som fremtrer er at grensemarkeringene for takmarken i all hovedsak omfatter sjøområdet ved vestre innseiling til Tønsberg.

Emil Olsen har en litt interessant bemerkning til dette. Han skriver at "naar Smørberg og Ramberg toges med, var det vel av forsvarshensyn; da Slotsfjeldet blev befæstet blev de av mindre betydning og er gaat fra byen" (Olsen 1920 s. 277). At disse åskammene har vært viktige utfra forsvarshensyn tilbake i tid, er udiskutabelt – i hvert fall har det også vært et mur- og vollenlegg på

Figur 6a: Utsnitt av kart fra 1868. (Axel Magnus 1868.)

Figur 6b: Utsnitt av kart fra 1915 (Helland 1915)

Smørberg (se Kap. 3). At grensene for byens juridiksjonsområde ble satt her, er fordi de er viktige nettopp i sammenheng med Slottsfjellet, av strategiske årsaker for kontroll av innløp og sjøområde.

Når det gjelder østre innseiling, så går den ved øya Jersøy som kongen hadde råderett over, slik at innseilingen uansett hvor dårlig seilbar kanalen har vært, var under kontroll. At Kanalen til tider har vært dårlig seilbar skyldes ikke minst at Aulielven fører med seg store mengder masse ut i Tønsbergfjorden. Kanalen har blitt gravet opp og utbedret flere ganger, blant annet av Håkon Håkonsson på 1200-tallet. Derfor har den vestre innseiling alltid vært viktig for å komme helt inn til byen. Vinterstid er det imidlertid mye is i Kanalen og i Vestfjorden, den strekker seg som regel ut til der fjorden deler seg i to løp ved Hella. Dette har vært medvirkende årsak til at Jersøy ble flittig benyttet som havn i tilknytning til byen.

Østre innseiling kunne kontrolleres ved Jersøy og dessuten har man sikt ut sundet fra Slottsfjellet. Dette er imidlertid ikke tilfellet når det gjelder vestre innseiling (via Vestfjorden) – den ses først fra Ramberg og Smørberg. Der står for øvrig i dag et fyr som man seiler på når man skal inn fjorden. Smørberg er også det sydligste punkt man ser i Vestfjorden fra Slottsfjellet – videre utover er fjorden dekket bak Rambergåsen. Er det da tilfeldig at takmarken hadde sine grenser ved Ramberg – og ikke minst Smørberg?

Hvilken betydning har så takmarken for forvaltning av middelalderbyene?

Grensen for takmarken viser at middelalderbyen omfattet mer enn tettbebyggelsen. De nære omgivelsene og de områder bybeboerne benyttet seg av, har på en måte dannet den fysiske ramme for deres hverdag. Man kan si at takmarken utgjorde én form for kulturmiljø. Takmarken er både lik og ulik byene mellom: Det som er felles er at takmarken omfatter middelalderbyens tettbebyggelse og nærliggende områder, og den er administrativt avgrenset fra landsbygdene. Innenfor grensene står kongen for kontroll over de ulike former for resurser. Det som er forskjellig byene imellom, er hvilke resurser som har vært utslagsgivende for å bestemme hvor grensene skal gå. For Tønsberg – der det trolig var viktig å ha kontroll over innseiling til byen og byfjorden utenfor byens havn, omfattet grensene dette sjøområdet. For Oslo og Trondheims vedkommende, synes grensene å gå i vassdrag og midt i sjøen - her har altså ikke kongen eneråderett over innseiling og havn som i Tønsberg. For Bergen omfattet takmarken i stor grad landområdene rundt byen, men også det mest sentrale sjøområdet i havnen.

Med tanke på forvaltning av middelalderbyene burde den ikke kun baseres på hva som er automatisk fredet i tråd med dagens avgrensning og lovgiving. Forskjellige former for kulturmiljøer og strukturer må defineres og ses i en videre sammenheng – hvorav takmarken kan ses som én.

3 Militær strategi

Sæbjørg Walaker Nordeide

Knut Helle presenterte i 1992 de kriterier han så som viktige for lokaliseringen av en middelalderby. Middelalderbyen måtte ha:

- 1) Beliggenhet i eller i nær tilknytning til et godt jordbruksområde.
- 2) Kommunikasjonsmessig sentral plassering i forhold til både regional bosetning og lengre tilførselslinjer.
- 3) Gode havneforhold.
- 4) Beliggenhet nær et høvdingsete.

Helle har i likhet med de fleste andre historikere i de siste årtier av 1900-tallet hatt fokus på mat- og vareproduksjon, samt merkantil og administrativ virksomhet, mens militære aspekter har vært lite vektlagt. At militær strategi har vært viktig for byene i middelalderen er heller på ingen måte udiskutabelt. Edvard Bull skrev i 1933: "Ingen av de norske byene har vært befestet med voller omkring i middelalderen, og før henimot 1200 har der heller ikke vært anlagt særlige kongelige eller kirkelige befestninger i eller ved dem." (Bull 1933 s.77). Han avskriver samme sted befestningen i Sarpsborg som en misforståelse, Sigurd Jorsalfars kastell ved Konghelle som "sikkert bare av tre"; og Slottsfjellet ved Tønsberg var ennå i begynnelsen av 1190-årene kun en utmerket forsvarsmulighet uten borg. I ettertid har arkeologiske undersøkelser vist at Bull ikke hadde rett i alt dette (se for eksempel Stibeus 2001). Allikevel har det vært en utbredt oppfatning helt til i dag at norske byer ikke var befestet. Det er hevdet at byene ikke hadde noen militær funksjon, men kun representerte et oppholdssted. "Velplasserte borger var ment å skulle kontrollere byer, men dette var altså ikke et prioritert mål i norsk militær sammenheng." (Arstad 2003 s.50).

Det er likevel grunn til å tro at de militærstrategiske hensyn vedrørende middelalderbyene har vært underkommunisert i forskningen, heller enn at dette er dekkende for den middelalderske virkelighet. I motsetning til Arstad har Ermland sett på byene som militært viktige for rikskongemakten, at borgbygging var et typisk byfenomen i norsk middelalder, og at borgene var viktige for å forsvare byene (Ermland 2000 s.91-96). I tillegg til Helles kriterier (over) har det nok også i middelalderen vært viktig å etterstrebe en beliggenhet for byen som reduserte mulighetene for angrep og ga best mulig utgangspunkt for forsvar mot ytre fiender. I tillegg har det vært minst like viktig med forsvar mot mulige opprør fra egen befolkning, og å underbygge egen maktposi-

sjon. En borg har fungert som et aktivt og effektivt maktsymbol, som kunne understrekes ved en strategisk beliggenhet og monumental arkitektur.

Riktignok har det ikke vært store tykke murer av stein, vollgraver og store voller rundt alle de norske byene i middelalder, men i de fleste byene er det faktisk avdekket eller nevnt forsvarsanlegg, både i form av voller, palisader av tre m.m., om enn oftest av langt enklere standard enn lenger sør og øst i Europa. I motsetning til hva Arstad hevder (ibid. s.51) kan treborgene og andre befestninger heller ikke tilskrives som en nyvinning fra og med kong Sverre. Ifølge skriftlige kilder var det for eksempel erkebiskop Øystein som først startet med å bygge en treborg i Trondheim; en borg som kong Sverre riktig nok etter hvert overtok. I tillegg fantes det trolig også eldre festningsverk, også i Trondheim (Nordeide 2000 s.17; Nordeide 2003 s.89ff,;). Oslo har også vært betraktet som et militært og administrativt senter, kanskje helt fra slutten av 900-tallet, og tilsvarende funksjoner kan kanskje også Skien, Sarpsborg, Tønsberg og Hamar ha hatt (Schia 1991 s.129ff Schia 1992). For eksempel er vollen i Sarpsborg (Borg) vist å ha eksistert ved midten av 1000-tallet (Eriksson 1995 s.113ff). Dette og annet viser at militærstrategiske forhold tidlig var mer og bredere vektlagt enn mange historikere har hevdet. I tillegg kom naturlige hindringer som kunne gi tilsvarende beskyttelse mot angrep.

Noe av grunnen til at norske byer er svakere befestet enn andre byer i Europa kan dels skyldes naturtopografien, som i større grad enn i andre landskap i Europa kunne gi naturlig beskyttelse. En annen grunn kan være at sjøen har vært en viktig kamparena ved middelaldersk krigføring i Norge, og det har vært hevdet at store skip kunne fungere som borger på sjøen. Ved hjelp av store skip ble det skapt en ulikhet i størrelse som gjorde at de var vanskelig å borde og erobre fra mindre båter, og dette ble særlig gjennomført i tidlig middelalder, under kong Sverre (Bagge 2003). Det har vært et rådende syn at den sjøbaserte krigføringen mistet mye av sin militære betydning utover i høymiddelalderen. Senere forskning har imidlertid vist at sjøkrig var mye brukt og med stor suksess også i høymiddelalderen. Skipet ble både et tilfluktssted og et transportmiddel, så vel som en krigsbasis. Med den kunne en frakte store tropper raskt over store områder. Sjøen har altså vært viktig gjennom hele middelalderen. Som eksempel kan

nevnes sjøslagene ved vitalinerenes vellykkede plyndringstokt til Bergen i 1428 og særlig i 1429 (Ersland 2000 s.123ff). Etter hvert ble imidlertid sjøtroppene kombinert i større utstrekning med landbaserte tropper og befestninger. Nøkkelen til militær suksess lå gjerne i ”combined sources”, der både bakkestyrker, ryttere, befestninger og marinesoldater kunne brukes kombinert (Fagerland 2002).

Det er mange ganger vist at det har vært en fordel for forsvaret av en festning at den var omgitt av vann. En slik fordel for forsvaret kunne oppnås ved naturgitte betingelser ved en type lokalisering som for eksempel Valdisholmen midt i Glomma, eller ved kunstige forhold, som for eksempel en vollgrav. Det har samtidig vært en fordel for byen at hvis fienden kom sjøveien for å erobre en by, var havneområdet så pass trangt at en kunne bekjempe fienden både fra land og vann, eller sperre fiendtlige skip ute fra havnen. Det er naturlig å trekke inn Trondheim som et eksempel på en by med en ideell beliggenhet fordi den er omgitt av vann på alle kanter, bortsett fra et trangt eid ved Ila som tidlig ble befestet. Høye formasjoner tett på byen var det kun på østsiden, men disse kunne også utnyttes til egen fordel ved å angripe skip på elven. Dette var enklere enn for en fiende å bruke dem som utgangspunkt for å angripe bebyggelsen på andre siden av Nidelven.

Med bakgrunn i dette vil jeg tilføre et kriterium for lokaliseringen av en middelalderby til Helles liste, referert innledningsvis:

- stedet må ha vært gunstig med hensyn til terrengmessig oversikt, forsvar og ugunstig for angrep

Med den ovenstående begrunnelse, finnes det da noen elementer ved Tønsberg og Bergen som burde fått en større oppmerksomhet fra forvaltning (og formidling) av middelalderbyen?

Forsvar av et sted er blant annet å være beredt: En må kunne oppdage fienden før fienden når deg, varsle i tide og gjøre forsvaret klart. Dette fordrer at en har god utsikt og et effektivt varslingsystem. Videre må en kunne ha terrengmessige fortrinn overfor fienden i en kampsituasjon. En må selv helst ha muligheter for å unnsnippe en overlegen fiende, samtidig som en skal ha muligheter for å sperre fienden ute. Dette er ikke noen lett kombinasjon. Siden topografien har en avgjørende betydning for forsvarevnen, er det av betydning å vurdere naturtopografien i og rundt byen sammen med militærstrategiske forhold. Vurderingene i det følgende vil derfor i hovedsak

konsentreres rundt tre forhold: generelle naturtopografiske trekk, konstruksjoner som kan ha vært brukt i forsvaret, og vaktssystemer. Det vil ikke bli lagt stor vekt på stående, kjente befestninger og lignende innenfor det automatisk fredete kulturminnet middelalderbyen.

Naturtopografi

Tønsberg

Landskapet i og ved byen er preget av flate jordbruksområder brutt av relativt lave skogkledde knauser og åser, med en rik skjærgård mot Oslofjorden. Slottsfjellet reiser seg markant til en klippe med steile sider, og et nesten ubestigelig platå. Området øst for raet, inklusive Tønsberg, består av løsavsetninger som er særlig fruktbar og lite utsatt for tørke (Sørensen 1980).

I Tønsberg er strandlinjen i dag ca. 8 meter høyere enn for ca. 2000 år siden. Siden landskapet rundt Tønsberg er omgitt av relativt store flate områder, har landskapet i løpet av jernalder og historisk tid altså endret seg ganske mye, noe som igjen har påvirket de strandnære aktivitetene, så som i havnen. De finkornede sedimentene som er avsatt i området, kombinert med heving av strandlinjen og en flat profil på landskapet, har gjort at skip har hatt problemer med fremkommelighet. Ifølge skriftlige kilder fikk allerede Håkon Håkonsson rensert opp i det trange sundet ved vestre innseiling til byen: ”han let grafa vt diup vid skeliastein suo at nu ma kuggum fara er adur matti uarl(a) skipum eda smaferium” (Håkon Håkonar saga s. 209).² Til gjengjeld er det også vunnet mye rikt og godt jordbruksland i løpet av de siste tusen år, som egner seg godt for moderne jordbruk. I tillegg har det rike, småkuperte landskapet bydd på gode vilkår for dyreliv, og ved øyene øst for byen har det vært godt med fiskemuligheter.

Til tross for at området er relativt flatt og småkupert, gir landskapet rundt Tønsberg gode muligheter for ly, men det er også relativt enkelt å få oversikt over store områder fra åsene. Og de langgrunne stredene egner seg godt for vikingtidsbåter som ikke stakk dypt i vannet, men som ble foretrukket lesset / losset opptrukket i fjæren.

En viktig del av forsvaret er nettopp sikt, dvs. oversikt over eventuelle fiender for å raskt kunne danne et forsvar. Slottsfjellet i Tønsberg danner et svært godt siktepunkt, som kunne kommunisere synsmessig over lange avstander. Det å ha et så sentralt og markert høydepunkt

² ”Han let grave ut djupet ved Skjelljastein, så at no kan ein fare med kuggar der det før knapt var farande med skip eller småferjer.”, Soga om Håkon Håkonsson s. 367f

ved byen må ha vært strategisk viktig for bevokningen av byen. Problemet var bare oversikt over den vestre innseilingen, fra Vestfjorden, som lå skjult bak Ravnaberg hvis siktepunktet var Slottsfjellet. Fra Slottsfjellet så de imidlertid Smørberget, og herfra er det oversikt over Vestfjorden (se Kap. 2). Ved Smørberget var det altså behov for en ekstra bevokning.

Oscar Albert Johnsen mente at et kongelig sentrums flytning fra Skiringssal til bygdene omkring Tønsberg syntes å henge sammen med en forandring i forholdet til Danmark. Under en krigstilstand med kongene i Jylland var Skiringssal et altfor utsatt tilholdssted. Det var naturlig at Viksfjorden ble avløst av den ypperlige havnen ved kongsgården Haugar under Slottsfjellet. Der var på disse kanter ikke noe annet sted, som var så ypperlig skipshavn som dette (Johnsen 1959). Med andre ord mente han at Tønsbergs lokalisering var militærstrategisk motivert. Johnsen mente at Slottsfjellet helt fra forhistorisk tid har spilt en viktig, militær rolle. Opprinnelig bygdeborg av stein for herredet omkring ble forvandlet til en karolingisk borg og andre forsvarsverker av tre eller stein til ”sikring av Tønsberg by og Vestfold fylke” (Johnsen 1929 s.139).

Slottsfjellet er markant synlig uansett fra hvor en nærmer seg Tønsberg, men det foreligger ikke bevis for at det har vært en forhistorisk borg på berget, og Johnsens hypotese om flytningen av et kongelig sentrum mangler også ellers støtte i kildematerialet. Hans hypotese om borgen på Slottsfjellet er derfor også usikker (Eriksson 1995). Men borgklippen er i seg selv et forsvarsverk, og senere festningsverk fra middelalderen kan ha skjult spor av eldre byggverk, som ikke ville ha blitt oppdaget ved Gerhard Fischers undersøkelser i første halvdel av 1900-tallet. Det er gjort minimalt av moderne arkeologiske undersøkelser på borgplataet som kunne ha gitt ny informasjon om Slottsfjellets tidligste brukperiode. Med sin monumentale form må Slottsfjellet i alle fall til alle tider ha vært et viktig maktsymbol internt i byen for den som kunne legge beslag på bergplataet. Den høymiddelalderske borgen på Slottsfjellet har også et kontinentalt preg som ingen annen norsk borg kan oppvise maken til.

Det har vært et vel avgrenset havnebasseng i byen, med trange tilkomstmuligheter fra øst og sør som lett kunne sperres eller på andre måter beskyttes. Strategiske kontrollpunkter har vært Skjeljasundet (Kanalen) og området ved Ravnaberg og Smørberg. Selve havnebassenget var gjerne stengt av is i vinterhalvåret, og øyene øst for byen og fjordområdet sør for byen må derfor tas med i

betraktningen når Tønsberg skal sees som en helhet (se Kap.5).

Tilkomsten til byen over land var svært begrenset over den smale landstripen mellom Slottsfjellet og sjøen, og dette partiet var godt vaktet og beskyttet fra Slottsfjellet. Lengre sør dannet de svære gravhaugene fra eldre jernalder på Haugar tilsvarende punkter. Til sammen representerte Slottsfjellet og Haugar en kjede av kontroll av landeveistrafiikk fra nord, øst og sør. Strategiske kontrollpunkt var igjen nordsiden av Skjeljasundet, sør og øst for Haugar, samt området mellom Haugar og Slottsfjellet, hvor det var bredest passasje.

Bergen

Det er gunstige temperaturer i Bergen i forhold til omlandet. Gjennomsnittstemperaturen er høyere enn områder lenger sør, vest og øst, p.g.a. en relativt høy sommertemperatur, samtidig som den ligger tilstrekkelig kystnært til å profitere på det atlantiske klima med milde vintre. De høye fjellene beskytter mot vind, men samler nedbør. Med rikelige nedbørmengder og relativt høy temperatur er produktiviteten på jorden i området relativt høy. Tallrike strømmer byr på gode fiskeforhold nært byen. Havneforholdene er stort sett gode rundt og i Bergen. Den rike skjærgården utenfor Bergen demper havets virkning mot stranden i området. Samtidig er det dype fjorder som gir relativt ryddige seilingsforhold hvis en holder seg til hovedledet, og lett adgang til ressurser fra et atlantisk klima ved kysten til et tørt innlandsklima innerst i fjordene, og overalt nær kontakt med ressurser i høyfjellet. Beveger en seg bort fra det smule farvannet rundt byen, får en også raskt tak i god bøl for seilene. Bergen ligger godt til dersom en vurderer byen som en viktig arena for utveksling av ressurser fra ulike økologiske soner.

Strandlinjen rundt Bergen er i dag omtrent som den var i middelalderen, med maks 20 cm høyere vannstand enn i dag (Helle 1982, s.18ff). Derimot må det trekkes fra en del areal som er kunstig utfyllt av mennesker i hele byområdet før en finner naturlig strandlinje. Det har særlig vært store utfyllinger langs Vågen, ved Store og Lille Lungegårdsvann, på sørsiden av Nordnes, i Solheimsviken og på Laksevåg (se Kap.6). I Bergens nære omkrets har Damsgårdssundet vært relativt trangt og en var avhengig av vindretning for å få god fart ved seiling. Videre langs samme vannvei har en støtt på en stri strøm med mange skjær ved Nygårdsstraumen før en kom inn til den tidligere kongsgården, Alrekstad. Vågen kan til gjengjeld karakteriseres som en ”beinlei”, der en kunne seile rett inn uten videre hindringer. Den

var bredere før alle utfyllingene enn i dag, og altså romsligere både for trafikk og for all den aktivitet som finner sted i strandsonen. Vågen var isfri om vinteren, og var altså en god havn året rundt. Dette og annet skiller Vågen ut som gunstig middelalderhavn i forhold til store Lungegårdsvann, som skal ha vært havn for den gamle kongsgården i vikingtid. I vikingtid ville de foretrekke en langgrunn havn der en kunne trekke båten opp i fjæren for å laste / losse.

Men Bergens beliggenhet kan også karakteriseres av at den er omgitt av bratte fjell på den ene siden og sjø på den andre. Terrenget rundt Bergen er ekstremt uoversiktlig. De bratte fjellskråningene rundt byen kunne teoretisk sett by på angrep ovenfra, men til gjengjeld er fjellsidene så bratte at de ikke er egnet for angrep. De byr snarere på en beskyttende vegg på de sider hvor de finnes.

Både Vågen og Damsgårdssundet var smale havneområder som det var mulig å sperre for trafikk, eller også beskytte fra de høyereliggende landområdene omkring. Den nye kongsgården på Holmen har ligget svært gunstig i forhold til Vågen: Den bidro til forsvaret av byen mot alle angrep som kom fra sjøveien. Fra Holmen var det oversikt over sjøveis trafikk i alle retninger, også den som ikke siktet direkte mot byen. Borganlegget på Holmen har vært omgitt av vann eller myr på de fleste kanter, som har gjort det vanskelig for hester og mannskap å storme festningsanlegget også fra land. Til sammen utgjorde (fra nordøst til sørvest:) fjellveggen, Sverresborg, Veisan og Holmen en sammenhengende rekke av effektive midler for beskyttelse mot inntrengere over land til byen fra den nordvestre siden. Et forsøk på å erobre byen over land fra sørøst ble vanskelig gjort ved Nygårdsstrømmen hvis soldatene ble fraktet med båter sjøveis inn Puddefjorden, og andre alternativer var uaktuelle og er heller ikke kjent fra eksempler i skriftlige kilder.³ Det kunne likevel være naturlig med et festningsverk i østkanten av byen, der det på Scoleussticket ser ut til å ha vært en palisade. Dette er ikke påvist arkeologisk. Senere (i 1628) bygde lensherre Oluf Parsberg et murhus i dette området som kontroll av trafikk i østkant av byen (Fossen 1979 s.132), men betydelig lengre øst, i samme området som det senere ble planlagt sperreverker.⁴

Festningsverker i Hordaland og Vestfold

Noen større befestede anlegg fra middelalder har lenge vært kjent i både Tønsberg og Bergen. På Slottsfjellet i Tønsberg ble det etter hvert bygget ut et komplekst bor-

ganlegg, inndelt i et indre og et ytre borgområde, som arealmessig er den største borgen vi har fra middelalderen i Norge. Fra denne borgen har de både kunnet forberede og utføre forsvar for byen og borgherren. I tillegg ble det i høymiddelalderen bygd en kongsgård nærmere stranden nedenfor Slottsfjellet. Funksjonsdelingen mellom de to anleggene er ikke kjent, men det er lett å tenke seg at det kan ha vært ugunstig og kaldt å bo i steinhusene på fjellet. I Bergen ble det første kjente forsvarsanlegget bygd av kong Sverre, og dernest ble anlegget på Holmen bygd i høymiddelalderen. Erkebiskopens gård på Strandsiden ble også bygd ut først fra slutten av 1200-tallet, og var et lukket anlegg av stein. De kongelige befestningene sammen med en sperring av Vågen kunne stort sett stenge innfall mot byen fra sjøsiden. Det kan vel ikke utelukkes at erkebiskopens anlegg på Strandsiden også kan ha spilt en støttende rolle i forsvaret av byen mot en felles ytre fiende, selv om erkebispegården ikke var noe typisk borganlegg.

De nevnte anleggene har vært viktige også for en intern kontroll av byene. De monumentale anleggene var både symbolske maktmidler og praktiske virkemidler for å få byens befolkning til å akseptere den gjeldende sosiale ordning, inklusive fordeling av ressurser og bestemmelsen over dem. Forsvaret mot en ytre fiende var helt og holdent avhengig også av at byens innbyggere sluttet opp om byens makthavere ved en eventuell konflikt. I så måte var de monumentale byggverkene og deres geografiske plassering svært viktige, både for kongen og for kirken. Derfor er ikke bare de rene forsvarsverkene viktige for forsvaret av byen, men også representasjonsboligene til makthaverne, inklusive kirkens fyrster, som fikk mer og mer verdslig makt utover i seinmiddelalderen. Da erkebiskopen plasserte sitt anlegg vis-a-vis kongens anlegg på den andre siden av Vågen med den bredeste og mest storslagne fasaden mot Vågen, kan det ha vært en bevisst maktmarkering som understreket spenningen mellom kirken og kongemakten. Anleggenes topografiske plassering markerer dette fysisk i bybildet. Dette til forskjell fra den eldre bispeboligen som både i Trondheim og i Bergen lå tett ved hverandre da de ble etablert på et tidligere tidspunkt da kongen og kirken ennå var allierte.

Utenom de nevnte store anlegg for forsvar og representasjon, er det ikke kjent noen forsvarsanlegg fra middelalder i Tønsberg og Bergen. En kunne for eksempel ha tenkt seg et enkelt forsvarsanlegg i forbindelse med tingplassen på ved det gamle Haugarting i Tønsberg, men verken tingplassen eller noe forsvarsanlegg er lo-

³ Pers. medd. Gitte Hansen, 13/8-2003

⁴ Se for eksempel Geelkercks kart fra 1646 og 1653, Bergen Bys historie bd.2 s.136 og 270

kalisert. Det må likevel nevnes at rundkirker generelt har vært fremholdt som forsvarskirker, og at Olavsklosteret med sin usedvanlig store rundkirke derfor kan ha spilt en rolle for forsvaret øst i byen.

De nevnte anlegg er beskyttet av gjeldende forvaltningsordninger. Det er derimot viktig å tenke seg andre punkter og anlegg rundt byene som er relevant i vår sammenheng. Jeg vil her trekke fram de såkalte bygdeborgene (se tabeller i Tillegg bak i dette kapitlet). Dette er en kategori kulturminne som har vært lite undersøkt, men har desto mer kategorisk og grovt sett vært oppfattet som tilfluktsborger for en bygd, datert til folkevandringstid. Disse kulturminnene representerer et interessant fenomen i forhold til å studere hvordan en har brukt landskapet i en forsvarsstrategisk sammenheng til ulike tider. De er også interessante fordi de med en viss grad av sannsynlighet kan omfatte rester fra middelalderens militære aktivitet, av grunner som følger under.

Den samme kategorien kulturminne har vært betydelig mer og bedre undersøkt i svensk arkeologi. Svensk forskning har vist at denne kulturminnetypen er langt mer heterogen både mht. funksjon og datering enn forskere tidligere har antatt i Norge. Selv om de fleste som er daterte faktisk har tilhørt siste del av eldre jernalder, er en del anlegg datert både eldre og yngre enn folkevandringstid (Sognnes 1994; Hemmendorff 1992). I Riksantikvarieämbetets registreringer brukes følgende definisjon på befestede anlegg: "De befästa anläggningarna utgör områden som på en eller flera sidor avgränsas eller utmärks av anlagda murar, vallar, palissader, vallgravar eller kombinationer av dessa. Tillträde/utträde och/eller insyn har varit begränsad och/eller kontrollerad." Denne definisjonen dekker befestninger fra alle tidsaldre. For eksempel er det i Varend, Finnveden og Njudung i Småland registrert 65 slike befestninger, hvorav nesten halvparten, 30 stk., ikke er nevnt i skriftlige kilder, men som ut fra historiske kart sannsynligvis kan dateres til middelalder (Hansson 2001 s.169ff). I Hälsingland er det et mangelfullt dateringsgrunnlag for de 9 "fornborgene" som finnes der, og de har i vekslende grad vært plassert i jernalder og middelalder av ulike forfattere (Mogren 2000 s. 87f).

"Fornborgene", som i hovedsak tilsvarer de norske bygdeborgene, er altså ikke så automatisk datert til folkevandringstid i Sverige som i Norge, og selv om de ikke er kjent fra skriftlige kilder kan de bli datert til middelalder. Det er også en relativt større tetthet på borger og befestninger fra middelalder i Vest-Sverige i forhold til tilsvarende område på norsk side ved Oslofjorden, også

innenfor det gamle norske området som i dag er innom den svenske riksgrensen (Stibeu 2001). Dette gir ytterligere grunn til å mistenke at det er forskerens kunnskap og innstilling som skaper forskjellene på begge sider av dagens statsgrense heller enn anleggene i seg selv, og at dette kan gi ulike utslag for materialets representativitet i registrene.

I Danmark har det vært ca. 1000 såkalte voldsteder fra vikingtid og middelalder innenfor Danmarks grenser. Mange av disse er kjente fra skriftlige kilder, mange bygd av kongen eller personkretsen rundt kongen, de såkalte riksborgene. Men mange er også anonyme, fordi det ikke lenger er kjent fra skriftlige kilder hvem som har bygget borgene. Mange av disse borgene fremtrer beskjedent i landskapet, gjerne kun med en voll, og har gjerne kun hatt en palisade som beskyttelse (Kock 1999, s.4ff).

Også i England mangler majoriteten av middelalderske borger samtidig dokumentasjon. Selv om de fleste borgene som er kjent og/eller omtalt fra middelalder er langt mer omfattende og komplekse enn den kulturminnetypen som omfattes av norske bygdeborgere, spiller også de engelske anleggene ulike roller, for eksempel borger for sivil administrasjon og sentrum for en autoritet; satellitter for å ivareta landherrens interesser i områder med jaktressurser; vaktårn og vaktposter som underposter under større anlegg; mer labile borger, døgnfluer med utelukkende militær, ad hoc karakter (Creighton 2002 s.91f).

Det danske og engelske landskapet er svært forskjellig fra det norske, og vi kan ikke direkte sammenligne forsvarsstrategisk behandling av dette landskapet med det norske. Men i Danmark, Sverige og England har borgforskning nok vært gjenstand for en mer omfattende arkeologisk forskning enn i Norge. Dette har skapt større kunnskap og større bevissthet rundt dette materialet. Ved å sammenligne med våre naboland er det noen forhold som kan slås fast:

- Manglende samtidig dokumentasjon for norske mur- og vollenleggene i form av skriftlige kilder, er ikke tilstrekkelig for å avskrive en datering til middelalder.
- Selv om anleggene er uanselige, er dette ikke grunnlag nok for å avskrive en datering til middelalder.

Undersøkelser i Norge gjennom det siste tiåret gir ytterligere styrke til denne antagelsen. De viser klart at vi må være mindre forutbestemt mht. de såkalte bygdeborgene, både mht. datering og funksjon (Skre 1996

s.385ff; Ystgaard 1998; Lie 2000). Noen av de enkle anleggene under det norske begrepet "bygdeborg" kan for eksempel godt ha vært mer ad hoc-pregede vaktposter og lignende fra middelalder.

Ingrid Ystgaard har vist urimeligheten av å fortsatt kalle denne kategorien kulturminner med et misvisende navn som bygdeborg. Hun forslår istedenfor å kalle dem "mur- og vollenlegg", fordi fellesnevneren er at de alle representerer områder som er avsperrert av en eller flere murer eller voller (ibid. s.4). Dette begrepet vil bli brukt i fortsettelsen her, for dette er dekkende for det som er registrert som bygdeborger i Vestfold og Hordaland. Christian Lie (2000) har også foreslått en mer nyansert tolkning av Etne-anleggenes funksjon enn det som dekkes av den eldre, enkle oppfatning av en bygdeborg.

Dateringene av mur- og vollenlegg er det sjelden redegjort for i Fornminneregisteret, og tilsynelatende er de datert til jernalder, eldre jernalder eller uviss uten noe egentlig dateringsgrunnlag. Det finnes for eksempel ikke noe annet grunnlag oppgitt for en eneste datering av slike anlegg i Vestfold enn at de tilsynelatende er datert til jernalder fordi de er definert som "bygdeborg", og disse er definert bl.a. ved en datering til eldre jernalder. Dette kan ikke uten videre opprettholdes når nyere forskning ved faktiske undersøkelser og nye dateringer viser at dateringene har stor spredning. Av de 31 ¹⁴C-dateringene i Ystgaards materiale i Trøndelag dekker dateringene et tidsrom fra bronsealder⁵ til middelalder.⁶ Noen anlegg har flere bruksfaser. Ystgaards undersøkelse viste at anlegg større enn 4000 m² ble anlagt i førromersk jernalder, mens de som er mindre enn 4000 m² ble anlagt i folkevandringstid. Men anlegg ble også anlagt i andre perioder.

Fornminneregisteret for Hordaland rommer bare 7 "bygdeborger". Per Fetts register har med 13, men en i Etne er senere avskrevet (Bryllåm, se C. B. Lie 2000). Av borgene i Fornminneregisteret er det bare 3 som også finnes innført i Fetts register, til tross for at de alle er registrert og publisert av ham. Det er altså bare delvis overlapping mellom de to registrene, uten at det er forklart hvorfor. I alt er det registrert 16 såkalte bygdeborger i Hordaland, når vi holder Bryllåm-borgen utenfor (Figur 7). Ifølge Begljot Solberg er antallet i Fetts register mer representativt enn Fornminneregisteret, men borgene er nok litt underrepresentert som fornminnetype.⁷

De fleste mur- og vollenleggene er anlagt på små "sukkertopp"-lignende, steile bergformasjoner, 50-200

meter over omliggende nivå (Lie 2000). Det har altså ikke vært hensiktsmessig å klatre opp på de høyeste toppene for å beskytte seg. Men kollen må ha vært høy og bratt nok til at de har fått oversikt og terrengmessige fortrinn.

I Vestfold er det i alt 49 mur- og vollenlegg; 50 hvis jeg tar med Slottsfjellet, som er antatt å ha fungert som festningsverk også i forhistorisk tid. Det finnes ingen gode redegjørelser for dateringsgrunnlag i borgene i registeropplysningene, som alle dateres til jernalder eller uviss tid. Dette til tross for at utgravninger av anlegget på Fresteåsen ga ¹⁴C-dateringer til både 320-360 e.Kr. (prøve fra under muren) og perioden 1210-1370 e.Kr. (prøve fra muren) (Østmo 1978)(Figur 8). Prøven fra under muren gir en bakre datering mens prøven fra selve muren med større sannsynlighet daterer bruksfasen i anlegget.

Det er påfallende at 8 (9) av slike anlegg ligger i Tønsberg kommune (Figur 9, side 26). Det er bare kommunene Larvik og Re i Vestfold som ellers har så mange som 6 slike anlegg, mens de andre kommunene har fra 0 til 4. Tønsberg har altså dobbelt så mange som gjennomsnittet. Hele 14 av de registrerte anleggene ligger innenfor en omkrets på 7-8 km fra byen eller nærmere, og mange like ved dagens kommunegrense for Tønsberg. De ligger i kant av det flate landskapet som omgir byen. De ser ut til å danne en slags forsvarsring rundt byen, men det later i så fall til å mangle forsvar mot nordøst. Som sentrum i denne forsvarsringen ligger Slottsfjellet og byen. Til tross for at det også finnes viktige og mektige spor fra jernalderen i området rundt Jarlsberg / Sem, og det finnes et par store gravhauger fra eldre jernalder i Tønsberg, virker det mest naturlig å forklare denne utbredelsen i forhold til byen Tønsberg. Så lenge det ikke finnes et dateringsgrunnlag som direkte motsier dette, kan vi i alle fall ikke utelukke at forsvarsanleggene har spilt en rolle i forhold til middelalderbyen.

Ifølge K. Jakobsen var Adalsborgen og Skaaneveten i Borre nord for Tønsberg, forsvarsborger (Jakobsen 1990). Ifølg. Jakobsen hadde de steile bergsider med skar for beskyttelse av "kvinner, barn og dyr", og han mente videre at de var defensive tilfluktsborger, versus offensive sperreborger. Disse og andre borger i Vestfold lå ifølg. Jakobsen med kort avstand til kysten. Oversikten over mur- og vollenleggene fra Vestfold viser imidlertid at dette ikke er riktig (Figur 9). Anleggene ligger på steile klippeformasjoner som hindrer de fleste angrep, og de har skar som kan ha gitt beskyttelse for folk og fe, men de ligger spredt i terrenget mellom kyst og innland.

⁵Den eldste datering er fra BC 1735 – 1515, Klingerhaugen, Raflo, Levanger

⁶AD 1050 – 1185, Tanemsåsen, Tanem, Klæbu, og AD 1285-1400, én av to dateringer av Skansåsen i Svenning, Steinkjer. Jeg ser da bort fra den ene datering til AD 1515 – 1650 som stammer fra nivå over konstruksjonsmur på Gullset i Selbu, som altså gir en yngst mulig datering.

⁷ pers. medd. 27/5-03

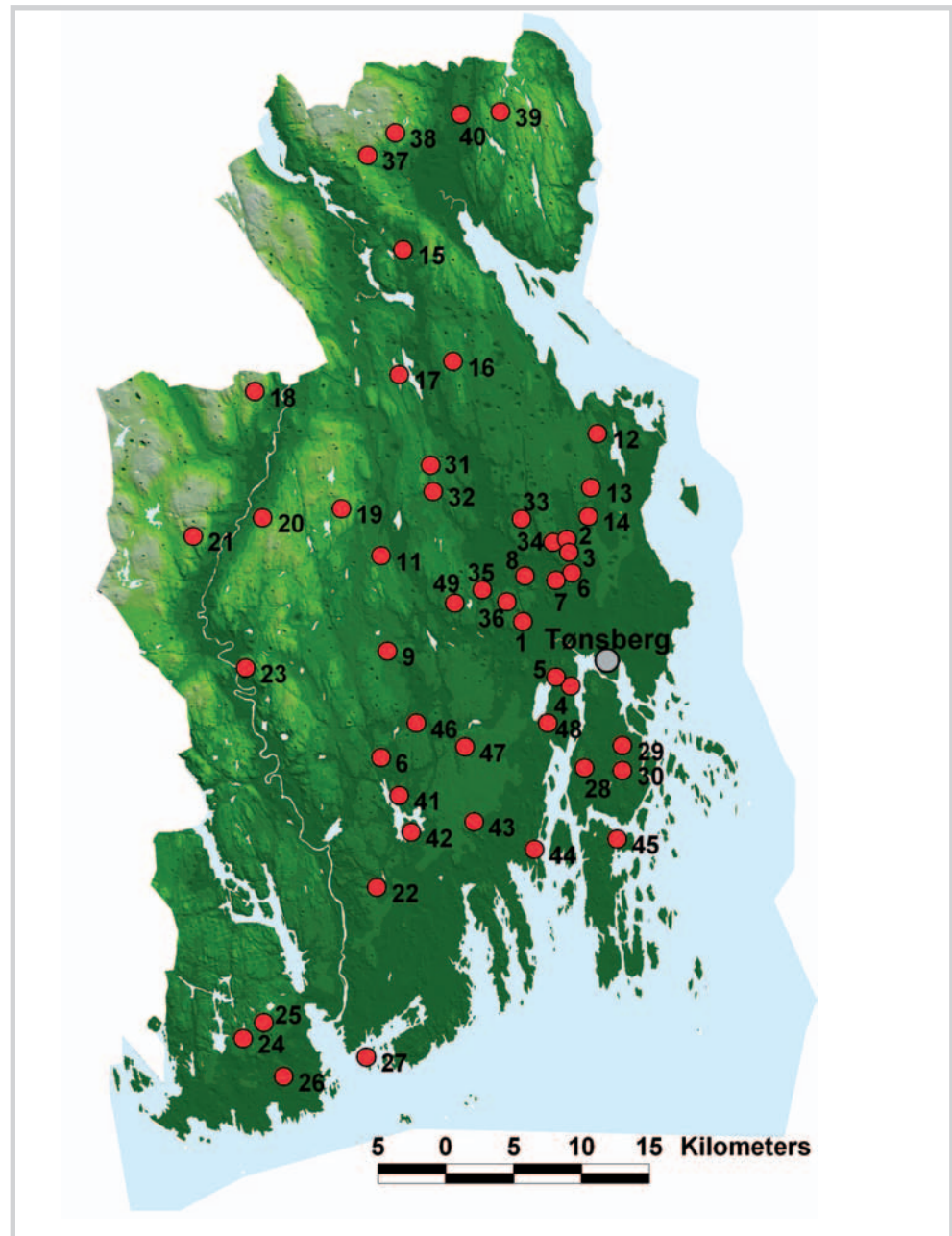

Figur 7: Oversikt over mur- og vollenlegg i Hordaland, basert på opplysninger i Fornminneregistret og Per Fetts register i Internett-utgave, samt opplysninger hos Lie 2000. (Se også vedlegg til dette kapittel.)

Figur 8: Utsikt fra Hella i Vestfjorden mot nord, med et mur- og vollenlegg på Smørberg (bak seilbåten) og på den markante Fresteåsen i bakgrunnen

Figur 9: Oversikt over mur- og vollenlegg i Vestfold, basert på opplysninger i Fornminneregisteret i Internett-utgave. (Se også vedlegg til dette kapittel.)

Figur 10: Utsikt mot Slottsfjellet, sett mot øst. Den steile bergkollen er omgitt av store, flate områder.

Figur 11: Utsikt fra Slottsfjellet mot sydvest.

Navnene danner et lignende mønster, men dette er mindre entydig: Sør for byen, midt på Nøtterøy, finnes "Borgheim". Øst-sørøst for byen ligger "Borge", og nord for byen ligger "Borre", som er tolket som å komme av borg.

Ifølge Statistisk Sentralbyrås Internettssider er arealet i Vestfold totalt 2 216 km², mens totalt areal i Hordaland er 15 534 km². Antall borger per 1000 km² er 22 i Vestfold, mot kun 1 i Hordaland. Til tross for at voll- og muranlegg kan være noe underrepresentert i registrene for Hordaland (se foran), er nok likevel den store forskjellen i antall forsvarsanlegg registrert i Vestfold og Hordaland representativ. Dette kan skyldes kanskje en mindre befolkningstetthet i Hordaland enn i Vestfold, men skyldes nok også i høy grad topografien: Både er store deler av Hordaland ubeboelig pga. andelen fjell og berg, og det er også et faktum at i et landskap som Hordaland trengs det i langt mindre grad kunstige byggverk for å kontrollere en høyde enn i Vestfold. Når naturgitt forhold gir gode forhold for forsvar, er det ikke nødvendigvis behov for kunstige tillegg. Dette kan også nettopp være en av årsakene til at det ikke finnes spor etter eldre festningsverk på Slottsfjellet i Tønsberg (Figur 10). Siden det er så mye brattere, høyere og mer markerte naturformasjoner i Hordaland enn i Vestfold betyr dette videre at forventningene til antall og omfang av kunstige festningsspor generelt er lavere i Hordaland enn i Vestfold.

Varslingsanlegg

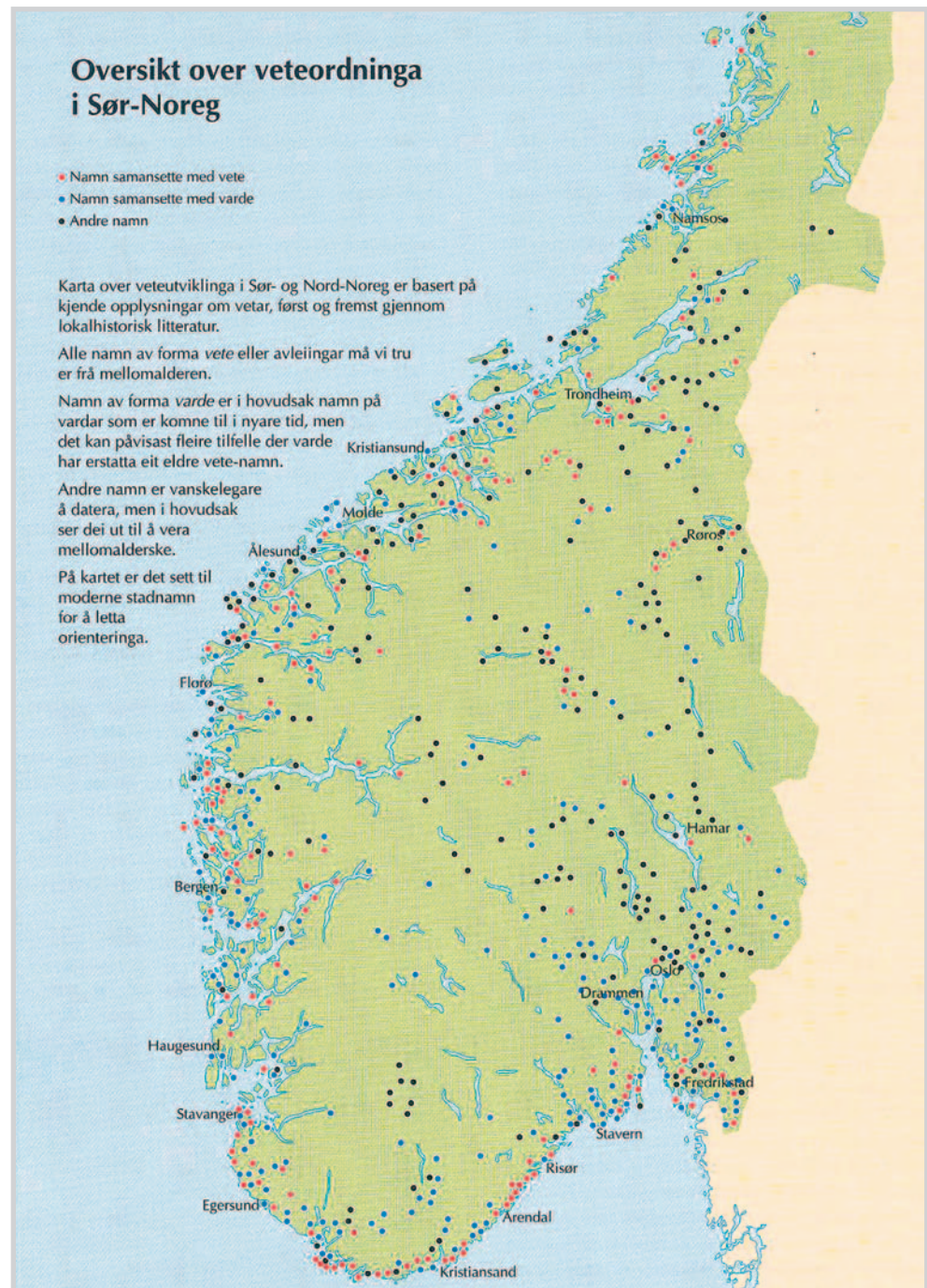
Veter (også kalt varder) var en del av forsvaret, som et godt utviklet varslingssystem. Ifølge skriftlige kilder

var det kong Håkon den gode som fikk i stand varslingssystem med "vetar på høge fjell", så en kunne se fra den ene til den andre. Vetene dannet etter hvert en sammenhengende varslingskjede langs hele kysten fra Båhuslen i sørøst til Hålogaland i nord, men også innlandsdalene ble dekket av veter. Vetene ble satt opp i kjegleform, med tomrom innerst, og de ble tent fra inn-siden der veden var tørr. De hadde ofte et fundament av stein eller en steinring rundt nedre del av veten. De kunne også ha egne vaktstuer, og de var i bruk helt opp på 1800-tallet (Ersland 2000, s.55f). Det finnes en del overlapping mellom åser brukt til mur- og vollarlegg og til veter. Dette er naturlig, siden begge typer anlegg måtte ligge på høydedrag med god utsikt. Det er derfor mulig at noen av de fysiske restene fra mur- og vollarlegg faktisk kan være identisk med rester etter vaktbuer eller lignende i tilknytning til en vete.

Med dette forbehold kan jeg slå fast at også dette varslingsanlegget viser store forskjeller fra Vestfold til Hordaland, noe som ikke minst må skyldes topografiske forhold. Erslands kartlegging av veter og varder tyder på at Vestfold var beskyttet av i hovedsak to rekker av varslingssystem: 1) 14 veter dannet en rekke fra sør til nord på utsiden av raet, med den nordligste varden på nordre del av Nøtterøy, like sør for Tønsberg. 2) Innenfor dette lå det en ny rekke av 8 veter som strakk seg hele veien nord til Sandebukten. Ytterligere en vete lå innenfor eller vest for og en utenfor eller øst for disse rekkene. Vetene dannet et varslingssystem langs kysten mot fiendtlige skip fra sør, opp Oslofjorden (Figur 12). Fra Nøtterøy antar Ersland at vaktstystemet krysset over til Østfold, hvor det fortsatte.⁸ For Tønsbergs del

⁸ G.A.Ersland, pers. medd. 2003

Figur 12: Oversikt over veter og varder i Sør-Norge kartlagt av G.A. Ersland. (Ersland 2000 s.58) (Se også vedlegg til dette kapittel.)

ser byen ellers ut til å mangle varsling av eventuelle fiender som kom sjøveis nordfra.

I Hordaland er situasjonen langt mer uoversiktlige. Her er det sporet 50-60 veter, hvorav noen er usikre. Vetene samler seg likevel i hovedsak langs kysten og langs fjordene (Figur 12). Det er en konsentrasjon ved munningen av innseilingsleder mot Bergen nordfra fra Fensfjorden og Fedjefjorden, og en konsentrasjon mot sjøveis ferdsel sørfra ved Krossfjorden. Begge disse konsentrasjonene, samt vetene på øyene langs kysten har kunnet varsle enhver sjøveis transport av fiendestyrker på vei mot Bergen. Nærmest byen var det vete

på Lyderhorn (396 moh.) og Ulriken (643 moh.) Det er til dels svært høye toppe som kan ha vært brukt som veter, på 6-800 moh., og også opp i over 1000 moh. Dette har nok vært nødvendig for å kunne kommunisere over større avstander i et så fjellfylt landskap.

Konklusjon

Vakt og varsling av angrep, menneskeskapte forsvarsverker og naturtopografiske trekk har vært viktige for middelalderbyen. Disse elementene er viktige å ta vare på å få fram i formidlingen av byen, som en viktig side ved livet i middelalderen. Slike elementer er for eksem-

pel kontrollpunktene i forhold til innfartsårene til byene: Ravnaberg – Smørberg og begge sider av Skjeljasundet (Kanalen) i Tønsberg, og aksene fra fjellsiden via Sverresborg, Veisan til Bergenhus, med Erkebisppegården rett vis-a-vis over Vågen i Bergen. Vågen i Bergen og havnebassenget i Tønsberg har vært brukt som kamparenaer som skulle forsvares, og de inngår i de topografiske trekk som er vurdert i forhold til militær strategi.

Videre er det viktige med kartlegging og undersøkelser av de områder som har ligget i kantsonen av middelalderbyen på land, og som har vært naturlige militære støttepunkter i forsvaret. For Bergen er området mellom Bergenhus og fjellsiden et slikt område; et annet er området like sørøst for Olavskirken med fransiskanerklosteret. I Tønsberg bør en være oppmerksom på mulige forsvarverker i området sørøst for Haugar, på nord-siden av Skjeljasund, og i området nordøst for bebyggelsen mellom Slottsfjellet og Haugar.

Slottsfjellet må ha vært viktig som vakt punkt og mot-takssentral for varsel fra områdene rundt byen, for ek-

sempel fra Ravnaberg og Smørberg, men også fra de andre mur- og vollenleggene og vetene som omkranser byen: Smørbergsåsen på Smørberg, anlegget på Aker, Børjan på Skollerød, Lundskollen og Rånerødkollen på Kamfjord, anlegget på Kleppersås, Frestiåsen på Freste, Storås på Gulli, Høgåsgamlea / Tybergkollen, Vetan og Siganalen på Undrum. Disse punktene er i dag i hovedsaklig skjult av skog. Ved de steilene sidene av Slottsfjellet er det til og med plantet nye trær i tillegg til at det er velvoksne trær fra før. Dette gjør at det i dag er vanskelig å se eller oppfatte den funksjonen disse elementene har hatt. Forvaltningen bør beskytte slike strategiske punkt for utbygging, og i tillegg oppmuntre til at vegetasjonen blir holdt nede.

I Bergen burde tilsvarende varslingspunktene på Ulriken og Lyderhorn vært trukket fram, selv om det ikke er påvist synlige konstruksjonsrester. Det er ikke påvist noen mur- og vollenlegg så nær Bergen at de kan sees fra byen, men en viss oppmerksomhet bør rettes mot eventuelle 50-200 meter høye sukkertopplignende bergknauser ved hovedseilingsleden i nærheten av byen.

Vedlegg til kap.3

Katalog over mur- og vollenlegg i Hordaland og i Vestfold

HORDALAND				
Nr.	Lokalitetsnavn	Gård	Kommune	Kommentar
1	Slotthaug	Skålavik	Fitjar	
2	Tjøbergshaugen	Arnavik og Sjoangjo	Kvinnherad	
3	Nordre Mulen	Bruvoll	Lindås	
4	Bjødnekletten	Greve	Osterøy	
5	Laukhammarsåta	Laukhamar, Øvre	Tysnes	
6	Slottet	Sunde	Tysnes	
7		Steinsland	Ølen	
8		Sæbø	Eidfjord	
9		Bryllåm	Etne	Avskrevet
10		Matskor	Etne	
11		Steine	Etne	
12		Vad	Etne	
13		Steine	Kvam	
14		Berge	Odda	
15		Sandve	Odda	
16		Røykjenes	Sveio	
17		Børve	Ullensvang	

VESTFOLD

Nr.	Lokalitetsnavn	Gård	Kommune
1	Børjan	Skollerød	Tønsberg
2	Vetan	Undrum nordre	Tønsberg
3	Signalen, Signalåsen	Undrum, Undrum nordre, Voll	Tønsberg
4	Smørbergåsen	Smørberg	Tønsberg
5		Aker	Tønsberg
6	Storås	Gulli, Rastad, Fadum mellom	Tønsberg
7	Frestiaåsen	Frete søndre	Tønsberg
8		Kleppersås	Tønsberg
9	Uls pipa	Kjærås, Flåtten vestre, Kleppanmoen	Andebu
10	Kjempås	Sti, Holand øvre	Andebu
11	Tjuvbergåsen	Skog	Andebu
12	Skånevetan	Skåne søndre	Borre
13		Reir, Råen	Borre
14	Borgåsen, Adalsborgen	Viulsrød, Adal nordre og vestre	Borre
15	Tjuvberget	Holm, Ende	Homstrand
16	Børjen, Løvallbørjen Øyeborgen	Lovoll vestre, bringåker søndre, Solberg mellom, Nes, Ruteig øvre, Hillestad høye	Homstrand
17	Tjuvberget	Stufsrud	Homstrand
18	Tyvenborgåsen	Otterstad	Lardal
19	Tjubørje	Kalleberg øvre, Roso	Lardal
20		Berg nedre	Lardal
21		Gåserud, Styrvold nordre	Lardal
22	Sukkertoppen	Steinsvoll	Larvik
23	Osåsen	Nes, Farmen	Larvik
24	Løkås	Tanum, Steinsholt nedre, Austein	Larvik
25	Korpås	Tanum	Larvik
26	Haugeneåsen	Haugene østre	Larvik
27	Hummerberget	Gon	Larvik
28	Høgås	Skauen, Skjerve nedre	Nøtterøy
29	Tjuvåsen	Bjønnes	Nøtterøy
30	Vardås	Bjønnes, Kjølø mellom, Natvall, Sem mellom	Nøtterøy
31	Fonshøgås	Fon	Re
32	Tjuvberget	Solberg	Re
33	Juliusåsen	Langemyr, Venås	Re
34	Høgåsgamla, Tybergkollen	Undrum mellom, nordre og søndre, Bjune nordre	Re
35	Rånerødkollen	Kamfjord, Ås, Jare nordre	Re
36	Lundskollen	Kamfjord	Re
37	Vesle-Munken	Rud vestre, Fjøserud, Flåten nordre	Sande
38	Tovenborg, Tjuvborja	Dalsrud	Sande
39		Lærum nordre, mellom, østre og vestre, Borgen	Sande
40	Kjellås	Eikeberg	Sande
41	Røveren	Vaggestad vestre	Sandefjord
42		Klavenes	Sandefjord
43		Herre-Unneberg	Sandefjord
44	Oksås	Slenes, Nes østre	Sandefjord
45	Bustangen	Kråkerø	Tjøme
46	Borgaren	Hontvet	Stokke
47	Storås	Rømmingen	Stokke
48	Brekk(e)åsen	Vadum øvre, Brekke	Stokke
49	Steingardåsen	Bratte-Kverne	Stokke

Navn på veter og varder i Vestfold og Hordaland

Hordaland (nevnt fra nord mot sør) etter G.A.Ersland 1996/97

Viten på Hesthaugen, Fedje
 Viten, Sævrøy
 Børilden (?)
 Varderangen (?)
 Viten, Arås
 Viten, Litlås
 Vardefjellet
 Storevarden
 Vardefjellet
 Lønahorg, Voss
 Håraldsveten
 Mykletveitveten
 Store Dystingen
 Høgafjell
 Åsheimsviten
 Nøtveitviten, Radøy
 Eldsfjell, Holsnøy
 Vettås
 Harvikviten
 Vetten (?), Salhus
 Varden, Turøy
 Kolbeinsvarden (?)
 Storvarden (?)
 Hauglandsveten, Indre Arna
 Varden, Møvik, Sotra
 Lyderhorn, Bergen
 Haugsvarden (?), Ulriken, Bergen
 Livarden, Totland, Bergen
 Viten, Oksen, Utne
 Bjørkeviten, Fykse
 Viten, Samlen, Samlafjorden
 Viten, Børve, Sørfjorden
 Viten, Vikane, Hardangerfjorden
 Gråheivarden, Gråsida,
 Varakjelen (?),
 Varaldsøy (?)
 Varanes, Ænes, mauranger
 Viten, Fusafjell
 Vetten på Skjørsand
 Vetten, Vinnes, Fusa
 Storevarden, Oss
 Vardefjell, Os
 Varden, Krossnes, Fana

Førdesveten, Sotra
 Store Vardøy, Sotra
 Uggdalsvarden, Tysnesøy
 Vetten, Snilstveitøy
 Vardafjellet, 1099
 Rimsvarden, Stord
 Prestevarden, Stord
 Vardafjell, Stongarvåg, Bømlo
 Vardafjellet, Bømlo
 Siggjo, Bømlo
 Vithaugen, Moster
 Viten, Borgundøy
 Vetten, Etne
 Ryvarden fyr
 Vardanuten (?), Hylsfjorden

Vestfold (nevnt fra nord mot sør) etter G.A.Ersland 1996/97

Innland:

Vardåsen, Sande
 Hvittingen, Sande
 Vardås, Re
 Berganvarden, Vettakollen
 Vetan, Andebu
 Vardås, Snappan
 Vardås, 208, Holm
 Vardås, Hedrum
 Vardeåsen, Vardeberget, 198
 Vardåsen, Mørje, 198

Ytre rekke:

Vardås, Nøtterøy
 Vetan, Nøtterøy
 Stokkevetan
 Hølåsen
 Kamfjordvetan
 Torås, Tjøme
 Håkavikvarden
 Vettadalen
 Vardefjell, Hoppøya
 Varden, Kaupang
 Anvikvarde
 Varden, Hummerbakke
 Varden, Langesund

4 Arkeologiske funn rundt vernegrensen

Sæbjørg Walaker Nordeide

Gjenstander og annet arkeologisk materiale kan gi opplysning om aktivitetsmønstre til ulike tider. Det kan derfor tenkes at utbredelsen av slike funn kan peke mot hvor grensen går mellom urban og rural aktivitet. Hensikten med å trekke inn arkeologiske funn i denne sammenheng er altså for å se om dette materialet gir noen holdepunkter for å kunne skille mellom land og by i middelalderen. Dagens vernesone oppfattes som minimal, og det er ikke aktuelt å snevre inne dette området ytterligere. De arkeologiske funnene innenfor vernegrensen er derfor ikke prioritert i denne sammenheng fordi dette området allerede er sikret en beskyttelse. Det er først og fremst området utenfor vernegrensen vi trenger kunnskap om, for å få mer kunnskap om middelalderbyen.

Tønsberg

Tønsberg ligger i et av Norges mest sentrale fornminneområder. Innen nær omkrets finner vi Oseberg, Borre, Gokstad, Tjølling med Kaupang, som er noen av Norges mest sentrale kulturminner fra yngre jernalder. Fra middelalder finnes i samme området for eksempel kirken på det gamle godset på Jarlsberg, og Høyjord stavkirke, for å nevne noen av de mange middelalderkirker i området.

Det er ikke skrevet noen grundig redegjørelse for funn fra middelalder fra dette området. Gjenstandene er derfor søkt fram i elektroniske registre: Oldsaksamlingens arkeologiske tilvekst / Dokumentasjonsprosjektet per Internet. Det ble søkt etter gjenstander fra %middelalder%. Resultatet: Det var ingen funn registrert i kommunene Re, Horten og Sandefjord. I de øvrige kommunene var det registrert følgende funn: Tjøme kommune:

- Sjakkbrikke. Mannsfigur av tre (barlind). Funnet ved spadevending av jord ned til Hulebækkilen to fot over dagens vannstand, 1 fot dypt nede i undervannslireen. Synes å ha vært en gammel hugstplass. Også funnet en sledemeie. Funnet på Hulebakk 47/2 (skrevet "Kulebæk" men er nok ens med dagens Hulebakk)

Nøtterøy kommune:

- Øks og et stykke jernmalm, funnet ved planeringsarbeid på "Granheim" 65/19, Nøtterøy sogn og pgd.
- (Saltbuer på Lund, nedlagt i 1736)

Andebu kommune:

- Messehagl, brodert i silke, fra Kodals annekskirke. (ikke jordfunn)

- Nøkkel av bronse for hengelås (yngre jernalder/middelalder). Funnet på Hasås i Kodal sogn
- Øks, funnet på Andebu prestegård.
- Skjeggøks funnet ved pløyning på Hynne 98/1.

Stokke kommune:

- Sverd fra seinmiddelalder. Funnet ved pløyning på Stensrud
- Vektlodd av bronse, hesteformet, 100 g. Fra Østre Borge i Ske sogn.
- Øks. Fra Råstad Nordre 4/1, visstnok funnet ved pløyning.

Tønsberg kommune:

- Kun funn fra innenfor vernegrensen er med. Andre funn (fra Brøgger 1943):
- Fingerring av gull, fra Jarlsøy ved Tønsberg.

Annet som er kjent fra Tønsbergs omegn, som ikke er i den elektroniske databasen:⁹

- Hus fra middelalder, ved Fyllpå. Utgravet i slutten av 1980-årene v. Brit Solli og Ronny Henriksen
- Brorest/ brygge på Træla (dal opp til Oseberg)
- Hella: metallhåndtering i middelalderen. Ladeplass. Påvist ved E. Ulriksens undersøkelser

Vektloddet er interessant, men ett enkelt funn er det vanskelig å bygge på. Hella er derimot viktig som sannsynlig ladeplass for byen vinterstid, da havnebassenget var tilfrosset.

Bergen

Det er ulike kilder til gjenstandsfunn; de fleste er gjort tilgjengelige over Internet, men det er også en del informasjon i de manuelle registrene som ikke finnes andre steder. Kildene er som følger:

Per Fett har i sin tid registrert funn fra Bergen. "Bergen" er oppført som gårdsnavn, og omfatter området innenfor takmarken: Bergen regnes som "området slik vi må forstå det er avgrenset av Magnus Lagabøte: fra Muleelven til Fløen." Men Per Fetts registreringer er ordnet i et register hvor en i dag kan søke på Bergen som dagens kommune. I dette registeret er det både faste og løse kulturminner. Det er likevel ikke mye han har registrert som er aktuelle for middelalder rundt Bergen:

- et sted er betegnet "Tinghågen" i Ytre-Arne, 102/14
- en ødegård på Hamre 83/5
- en bautastein som har stått på Hamrehaugen 84/4
- en bautastein på Rå som kan være fra middelalder.

⁹ E. Ulriksen og G. Edvardsen, pers. medd.

Den moderne "Fornminnebasen" (ØK-kartverket) for Hordaland omfatter kun faste kulturminner. Et søk på Bergen kommune, som tilsvarende dagens storkommune, viser med ett eller to unntak kun forhistoriske funn. Unntaket er ødegården på Hamre indre, gnr. 83 (inngår i Fetts registrering), hvor funn av baksteheller og rød-gods viser at tuften virkelig er fra middelalder. Bautasteinen på Rå er også med. Dateringen er fortsatt uklar, for det finnes ikke dateringsmateriale. Ifølge Iversen står bautaen på grensen mellom Skjold og Sotra ski-preide, men kanskje ikke akkurat der hvor en ville forvente den hvis den skulle ha vært grensemærker (Iversen 1998 s. 24f). Siden gårdsgrensene kan være endret, er dette usikkert. Bautaer er brukt både som grensemærker og gravstøtte. Noen registreringer gjort av Per Fett er fjernet fra Fornminnebasen, og ingen nye, relevante kulturminner er kommet til.

Tilsvarende søk for Hordaland fylke, faste fornminner, med datering %middelalder%, ga 74 treff, utenom Bergen. Det meste dreier seg om boplasser, gårdsanlegg, nausttufter, men også noen gravrøyser. Med unntak av et jernvinneanlegg på Voss fra jernalder/middelalder, er alle funn gjort i kyst-/øykommuner, og ingen funn er gjort i et geografisk område som er relevante i forhold til dette prosjektets problemstillinger.

Bergen Museum tilvekstkatalog, løse kulturminner:

Et søk i Bergen kommune i fritekst %middelalder% ga 83 tilslag. Det meste av disse funnene er gjort innenfor fredningsområdet; på Tyskebryggen, ved Øvregaten, Kong Oscars gate, i Vågsbunnen, på Strandsiden og ved Lille Lungeårdsvann. Bare 2 funn er gjort utenfor, begge med datering som gir dem usikker nytteverdi for vårt prosjekt:

- Tømmerøks, muligens fra middelalder, funnet ved Damsgård (B5916),
- En stor perle av glassmosaikk (trolig vikingtid) funnet "på Fløifjellet" (B112).

Manuelle katalogkort:

Utenfor vernegrensen rundt Bergen sentrum (innen de gamle kommunene Fyllingen, Fana, Arna og Åsane) er det også registrert en håndfull aktuelle funn, hvorav dateringen av de enkelte gjenstandene kan være uklar. Per høsten 2002 var det registrert følgende i tillegg til dem som er nevnt over:

- Probersten + 2 små stk. blått glass, Skredderdalen (ovenfor Mulen), Bergen
- Keramikkrus, Åstveit, Åsane
- 6898a Fiskesøkke av kleber, Indre Arna
- 6898b Fiskesøkke av stein, Indre Arna
- Grytefot av bronse, Hjellestad, Fana.

Registrene omfatter ikke middelalderkirkene på Årstad, Kirkebirkeland og Fana. Allikevel er situasjonen for arkeologiske funn fra middelalder i Bergen mer enn vanskelig. Det er for få og spredte funn til å kunne gi noen som helst indikasjon på grense mellom by og land. Det var faktisk en påfallende funnfattigdom i de nære områdene rundt den middelalderiske storbyen Bergen.

Kildekritiske problem

Dessverre sier funnsituasjonen rundt Bergen og Tønsberg trolig mer om den uheldige forvaltningssituasjonen enn de faktiske forhold. Funntomheten kan skyldes nettopp splittingen i forvaltning mellom by og land, der museene forvalter landet og Riksantikvaren byen. Store deler av de moderne byene (tettbebyggelsen utenfor vernegrensen) faller mellom to stoler, både mht kompetanse på forvaltningsverket, forskningen og arkeologenes forskningsinteresser. Ikke minst vil formidlingen lide under slike forhold, og den informasjon som tilflytter forskning og forvaltning vil kunne bli mangelfull.

Mot denne bakgrunn ble det satt inn en artikkel i Bergens Tidende med etterlysning av funn og informasjon. Noe av formålet med artikkelen var å spre informasjon og øke engasjement rundt middelalderbyen, men hovedmålet var å få et raskt søk i befolkningen om hvorvidt det kunne finnes et informasjonspotensiale som ikke hadde tilflytt arkiver og magasiner. Artikkelen ble rykket inn i samforståelse med Bergen Museum. Sissel Hamre Dagslands artikkel om prosjektet ble trykket 29/10-02. Det kom umiddelbar reaksjon, og til sammen 4 henvendelser om i alt 6 saker. Felles for innringerne var et stort engasjement for saken, og to av innringerne etterlyste større engasjement fra myndighetene. Innmeldte og innleverte funn ble overlevert Bergen Museum.

De innmeldte funn ga likevel ikke så stor tilleggsinformasjon om middelalder-Bergen utenfor vernegrensen. Det ene funnet var et steinalderfunn fra Bjorøy, ett funn var trolig fra etter-reformatorisk tid (en kanonkule) fra Årstad, og to av sakene falt akkurat innenfor vernegrensen. Men dertil var det to saker som befant seg i Åsane, i de to områder som ble ansett som mest sentral for middelalderbebyggelse, bl.a. med gode havneforhold (Hylkje) og sælehus fra 1100-tallet (Salhus). Reguleringsplaner og byggesaker i disse områdene ble oppfattet som mangelfullt behandlet av innringer i forhold til middelalder.

Som en oppfølging til Åsane-saken ble det sendt et brev til ansvarlig etat for behandling av slike saker, Hordaland Fylkeskommune, for å få en redegjørelse for hvordan slike saker blir håndtert. Dette for om mulig å

komme på sporet etter om hvorvidt den primære saksbehandlingen i fylket kunne påvirke situasjonen og om dette var av prinsipiell forvaltningsmessig art.

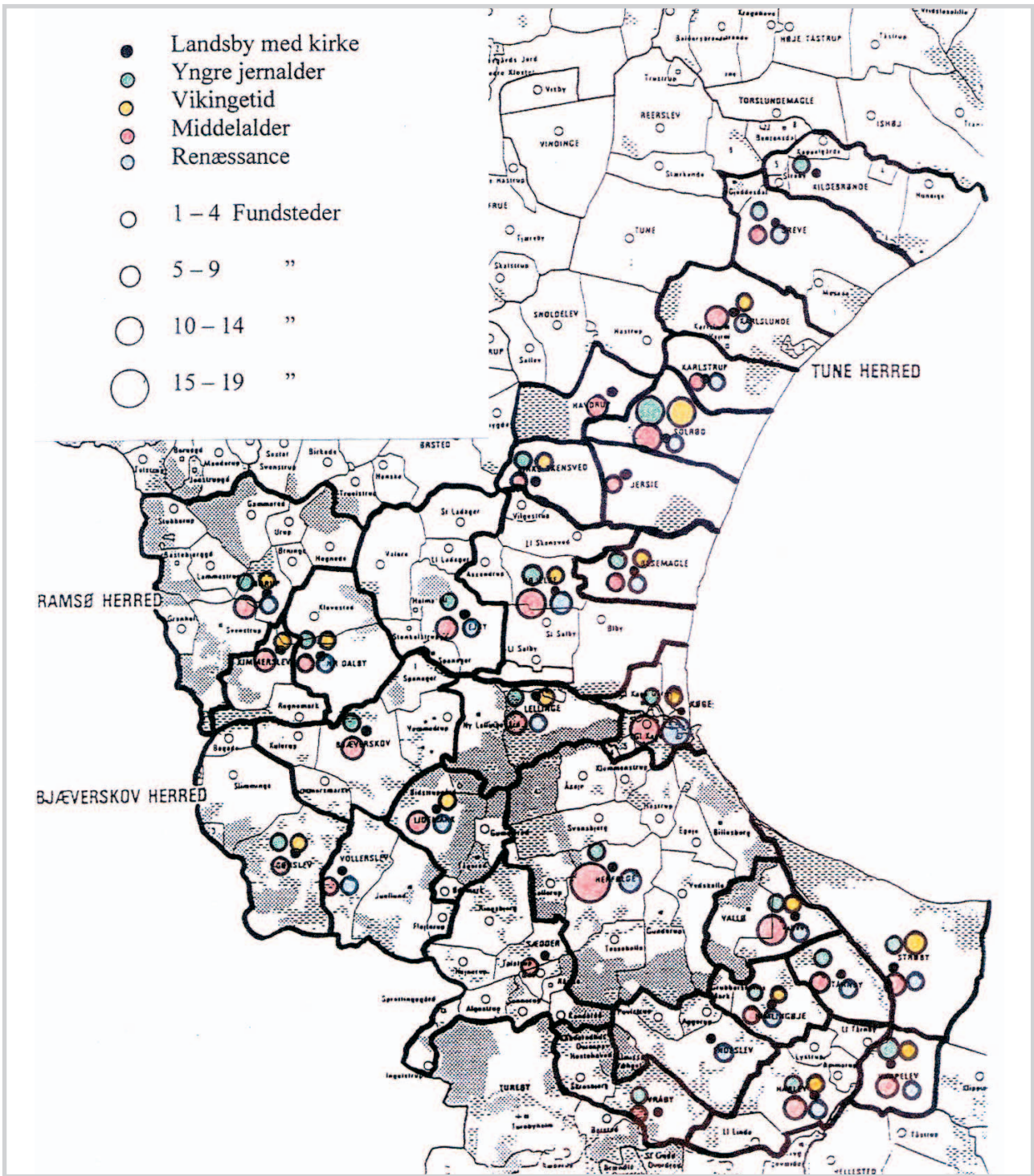
Salhussaken viste seg å være en misforståelse, fordi saken ikke var ferdig behandlet i fylkeskommunen. I et skriftlig svar fra Hordaland Fylkeskommune til vårt brev blir det gitt uttrykk for et ønske om å samarbeide med prosjektet, som de så på som et positivt tiltak. Ved telefonisk kontakt etterpå viste det seg at arkeologene ved Fylkeskommunen nok håpet på at det skriftlige svaret skulle være tilstrekkelig tilbakemelding, forårsaket av stort tidspress. De hevdet likevel muntlig at det klart har vært mangel på kompetanse og interesse for middelalder i forvaltningen, og at dette har påvirket situasjonen negativt, og de lovet å skrive et brev om dette.¹⁰

Konklusjon

Noen av funnene som er listet over har en usikker datering. Bortsett fra Hella ved Tønsberg er de arkeologiske funn for få og spredte til å kunne belyse vår problemstilling. Årsaken til funnfattigdommen er like utilfredsstillende som den er uklar: det er mistanke om at funnmangelen skyldes forhold ved forvaltningen, heller enn at den gir et representativt bilde av middelalderens bosetningsmønster i og ved byene. Dette kan eksemplifiseres med at noen av de få funn som har vært registrert som mulige middelalderfunn av Fett er fjernet ved en senere utgave av registeret for Bergen, og at kirker fra middelalder ikke er registrert i noe register selv om de faktisk fremdeles står. Situasjonen kan sammenlignes med forhold i Danmark: ved Køge museum har de alltid lagt stor vekt på å registrere funn fra historisk tid, liksom vel som fra forhistorisk tid. Resultatet er at det er rikelig representasjon fra både middelalder og renessanse registrert på Østsjælland (Figur 13) (Rasmussen 2002).

Dette skaper et inntrykk av at forvaltningsmuseene og andre myndigheter enten ikke har hatt tilstrekkelig kompetanse eller interesse innenfor middelalder i Vestfold og Hordaland, og at andre perioder har vært prioritert. Dette impliserer at funn fra middelalder og eldre tider får ulikt vern i praksis selv om det ikke er grunnlag for det i lovverket.

¹⁰ Ikke mottatt per dags dato

Figur 13: Funn fra jernalder og historisk tid på Østsjælland, Danmark (Rasmussen 2002)

5 Havn som kulturmiljø - med utgangspunkt i Tønsbergs havneområde

Eli Ulriksen

Kulturmiljøbegrepet i henhold til kulturminnelovens § 2 definerer kulturmiljø som områder hvor kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng. Kulturmiljøbegrepet benyttes således for områder som kan arealmessig avgrenses og gis særskilt vern ved fredning (§ 20).

En av målsettingene for prosjektet "Middelalderbyen som kulturmiljø" er å vurdere anvendbarhet av begrepet kulturmiljø i forvaltningen av middelalderbyene i et makro og et mikroperspektiv basert på en kulturminnefaglig forståelse av middelalderbyen. Miljø er en konsekvens av sammenheng, og spørsmålet er med andre ord om kulturmiljøbegrepet kan anvendes i forvaltningen av den i dag ikke-synlige middelalderbyen, og gis et innhold som rommer noe mer enn et fysisk sammenhengende område.

Denne artikkelen vil ta for seg en del av middelalderbyen, havnen, for å se om kulturmiljøbegrepet kan benyttes for også en del av byen som en avgrenset sone (strukturelt, sosialt, økonomisk og/eller funksjonelt). For å avgrense en sone må det være en forekomst av enhetlige trekk.

Begrepene kulturlandskap og kulturmiljø i forvaltningen

I den reviderte lov om kulturminner i 1992 (Ot.prp.nr.51 (1991-92)) står det at det nå er hjemmel for fredning av kulturmiljøer, og det presiseres at kulturmiljø er et nytt begrep som i loven også dekker begrepet kulturlandskap, inkludert områder i byer og tettsteder.

Begrepene kulturlandskap og kulturmiljø er begreper som ikke er entydige og kan derfor være vanskelige i bruk. Veiledere utarbeidet av Riksantikvaren beskriver kulturminnene som de enkelte spor etter menneskelig virksomhet. De kan være av ulike slag og fra ulike tider. Kulturminnene inngår alltid i en større sammenheng, og med utgangspunkt i slike større kulturhistoriske sammenhenger og helheter, kan man avgrense et område som utgjør et kulturmiljø. (Riksantikvaren 2003:7). Landskap defineres samme sted som "de samlede fysis-

ke omgivelser utendørs under åpen himmel" og omfatter det samlede kultur- og naturmiljø. I de drøyt 13 år som har gått siden lovendringen 1992 er det fra forvaltningens side utarbeidet veiledere for å ivareta en bedre kvalitet på kulturminne- og kulturmiljøtema i arealplanarbeid (eks. Miljøverndepartementet 1993, Nordisk ministerråd 1999 og 2000, Riksantikvaren 1993, 2001 og 2003).

For at kulturminnefaglig kunnskap skal kunne anvendes i forvaltningen, må kunnskapen systemiseres. Et viktig håndteringsverktøy er stedsanalysen. En stedsanalyse er "en systematisering av kunnskap for å forstå stedets historie, situasjon og framtidsmuligheter" og skal omfatte en dokumentert utvelgelse, bearbeiding og presentasjon av stedskunnskap som kan etterprøves og dokumenteres, analysen skal videre bygge på kunnskap om stedets historiske utvikling og skal gi grunnlag for å forstå stedets forutsetninger og muligheter for å kunne diskutere tiltak og fatte beslutninger (Miljøverndepartementet 1993:3). Analysen skal med andre ord bidra til en kulturmiljøforståelse for stedet.

En analyse med sikte på å belyse et steds historie, kan således ha dagens fysiske miljø som ett utgangspunkt, der stedets historie leses ut fra dagens fysiske spor. En annen tilnæringsmåte er en historisk analyse av hendelser og forhold knyttet til stedet. Begge tilnæringsmåter er nødvendige for å bruke en stedsanalyse i en forvaltningssammenheng, mens sistnevnte vil i denne sammenheng danne utgangspunkt for å se på den middelalderske havnen som et kulturmiljø.

Det er skrevet mye om den forvaltningsmessige bruk av begrepene kulturlandskap og kulturmiljø, som i en artikkel av Gaukstad og Hoel i Norge 1993 med overskriften "Et forvaltningsperspektiv på kulturlandskapet": Kulturlandskapet er "en totalitet av naturgitte forutsetninger, kulturelle og økologiske prosesser" og kan fredes både i medhold av naturvernlov og kulturminnelov. Det er områdets karakter og verneformål som er bestemmende for hvilket lovverk som brukes. Bruk av begrepet kulturmiljø forteller at landskapet betraktes og vurderes fra den ene forvaltningsposisjonen – i et kulturminneperspektiv. Gaukstad/Hoel skriver videre at begrepet kultur-

landskap kan være lite interessant å bruke i forvaltningen fordi hele Norge i prinsippet er et kulturlandskap – med mindre begrepet kan tilføyes en avgrensende eller kategoriserende dimensjon (min utheving).

Det sentrale for min artikkel er nettopp å gi en avgrensende eller kategoriserende dimensjon til et kulturlandskap for avgrensning av et kulturmiljø. Spørsmålet er som nevnt innledningsvis om det kan brukes om det fysiske avgrensede område eller om man også kan legge inn andre dimensjoner, av for eksempel funksjonell eller administrativ art.

En interessant artikkel i så måte skrev Nils Georg Brekke allerede i 1987 (Fortidsvern 3/1987): Begrepet kulturlandskap blir brukt i minst to sammenhenger, som ”det kultiverte landskapet” og som ”kulturelement i landskapet”. Fra naturviternes side legges hovedtyngde på det første; ”det kultiverte jordbrukslandskapet”. Innen kulturminnevern og fysisk planlegging legges vekt på den andre betydningen: Kulturminner i kulturlandskapet, med ”ulike landskapstyper med karakteristiske spor etter menneskelig virksomhet og bosetning” og der de faste kulturminner av alle slag utgjør ”inventaret” i kulturlandskapet.

Brekke viser så videre til et tredje nivå i bruken av begrepet – i mer overført betydning: ”Det historiske landskap” – som utgjør summen av den kunnskap om næringsstrukturer, håndverkstradisjoner, sosiale institusjoner og immaterielle kulturminner som har formet et lokalmiljø innen en bestemt tidsperiode eller et geografisk område. Dette omfatter det som sosiologene kaller ”maps of recognition”.

Det er snakk om ”større grupper av kulturminner som historiske strukturer i kulturlandskapet”. Eksempel Brekke bruker er bl.a. skipsleiene langs kysten og de gamle handels- og gjestgiverstedene som inngår som en større nærings- og kommunikasjonsmessig struktur. Han skriver at det lokale blir det nasjonale, enten det dreier seg om landskapsvernområde eller et tettsted regulert til spesialområde og mener at fredning eller vern av slike kulturminnegrupper eller –miljø vil bli en stadig mer sentral målsetting for vår vernepolitikk og at ”struktur som vernekriterium” vil føye til en ny dimensjon ved evaluering av verneverdi og prioritering av vernetiltak. Sammenhenger mellom kulturminner og kulturlandskap kan således være topografi, næringsvirksomhet og ressursgrunnlag (Brekke 1987:8).

”..middelalderbyens havn som del av en struktur i landskapet”

Her er vi så ved det egentlige utgangspunkt for denne artikkelen: Byhavnene omfatter byrom med stor aktivitet og gjennomgår stadige funksjonelle endringer, og jeg ønsker å se middelalderbyens havn som del av en struktur i landskapet, der de fysiske levninger er ramme for bestemte aktiviteter/funksjoner, og med tilhørende aktiviteter som del av strukturen – uten her å gå videre inn på de bakenforliggende årsaker til utforming av havnen i form av sammenhengen mellom topografiske, sosiale, økonomiske og politiske forhold.

Byhavnen kan sies å representere en liten del av flere ulike kommunikasjonsnettverk, representativ for så vel fjernhandel som lokal transport av varer og mennesker. Kartlegging av middelalderbyenes kontakt utad gjeldende fjernhandelsforbindelser har tradisjonelt vært viktig, ikke minst fordi den importerte keramikken har vært brukt ved datering av kulturlagene. Det har vært lite fokus på kartlegging av lokal, eller for den slags skyld regional, kommunikasjon. Dette har bl.a. sammenheng med at den lokale varetransport har bestått av ferskvarer o.a. som ikke etterlater seg gjenstander av dateringsmessig betydning – eller for den saks skyld spor i det hele tatt. Vi vet derfor ganske lite om landveis – og sjøveis kommunikasjon mellom byen og omlandet. Det har i motsetning til i Sverige og Danmark vært gjort lite i Norge med tanke på å lokalisere havner og anløpsplasser utenfor byene/tettstedene, og enkeltfunn av gjenstander i områder i/nær sjøkanten har vært sett på isolert.

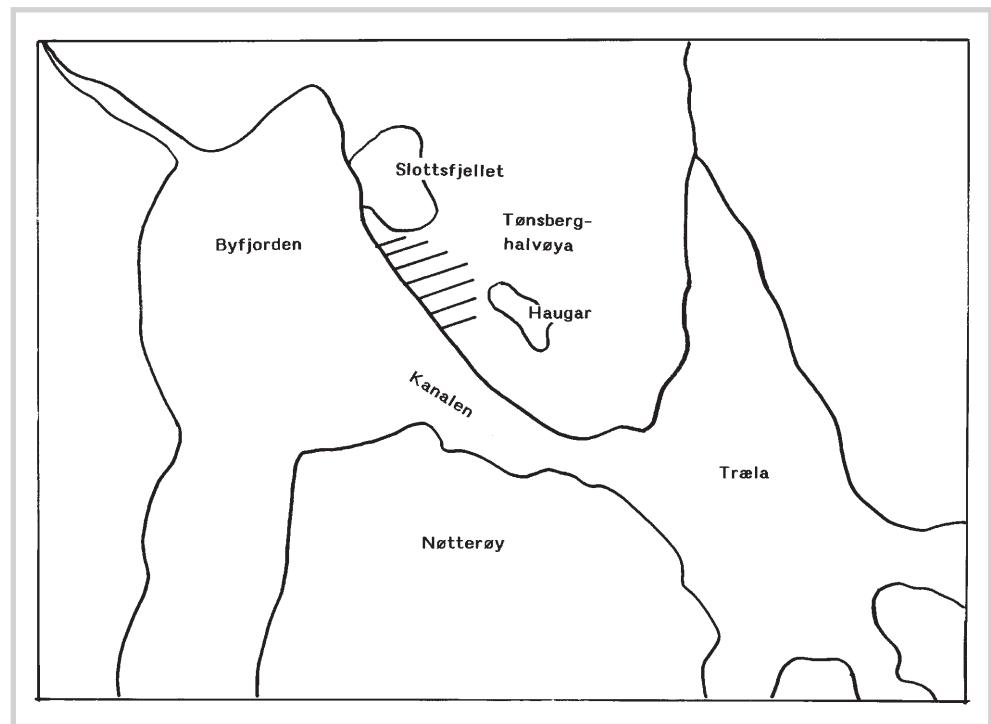
For å forstå hva som egentlig utgjør ”havnen”, må vi også se på annet kildemateriale i tillegg til det arkeologiske kildematerialet, som ulike former for historisk informasjon – det være seg sagalitteratur, lovverk, dokumenter som sier noe om eierforhold eller hendelser, kartverk og stedsnavn (se også Kap.6). Dette bidrar til å sette byhavnen i en sammenheng og kan si noe om lokalisering av de bynære havnene. Disse bynære havnene vil ha ulik karakter og forskjellig relasjon - eller grad av ”avhengighet” – til byen.

Middelalderbyen Tønsberg og byens havneområde

Tønsberg fornminneområde

Tønsberg fornminneområde ble formelt avgrenset i 1974 i henhold til Lov om Kulturminner, og området omfatter rester av middelalderbyens tettbebyggelse,

Figur 14: Kart over Tønsberg og omegn som viser innseilingen til byen. Byen ligger ved Byfjorden, i skrånende terreng fra et høydedrag mellom Slottsfjellet og Haugar og ned mot sjøen (skravert område).

borganlegget på Slottsfjellet, tingstedet Haugar og biskopens gård på Teie. Forvaltningsmessig betyr dette automatisk fredning av grunnen innen dette området, og at alle planlagte inngrep må klareres med Riksantikvaren før en evt. dispensasjon fra kulturminneloven gis ved vedtak. Grensene for fornminneområdet ble i 1974 bestemt med utgangspunkt i antatt utbredelse av middelalderbyen basert på daværende kunnskap (Figur 2). De arkeologiske undersøkelser før 1970 var i hovedsak knyttet til de synlige kulturminner – som Slottsfjellet og Haugar. Først f.o.m. begynnelsen av 1970-årene ble det organisert større arkeologiske undersøkelser i bygrunnen, og Riksantikvarens utgravningskontor i Tønsberg ble opprettet i 1975. Riksantikvaren var ansvarlig for de arkeologiske undersøkelsene i årene frem til NIKUs opprettelse i 1994, og p.t. ligger det forskriftsmessige ansvar hos NIKU.

Arkeologien: Bebyggelsesstrukturen

Middelalderbyen lå under foten av borganlegget Tønsberghus (Slottsfjellet), med gårdsbebyggelsen og bryggene vendt mot sjøen (Byfjorden og Kanalen) i sørvest. Kanalen skiller Tønsberg fra Nøtterøy. Under middelalderen ble Kanalen kalt Skiljasteinsund. Innerst i byfjorden mot nordvest har vi utløpet fra Aulielven, og store mengder slam fra denne fører til at bunnforholdene i Byfjorden og i Kanalen stadig endres. Under middelalderen var Skiljasteinsund til tider ufarbar og ble blant annet oppgravd på 1200-tallet under Håkon Håkonsson (Johnsen 1929:268). Til tross for dette kan byen sies å ha hatt sjøveis adkomst i to retninger, enten via Vest-

fjorden på vestsiden av Nøtterøy, eller fra øst forbi Jarlsøy og gjennom trange sund (over den såkalte Træla og til Skiljasteinsund og videre mot bryggene). (Figur 14). Byen har hatt en kommunikasjonsmessig god beliggenhet i forhold til omlandet både over land og sjø. Beliggenheten har også vært god med tanke på forsvarsmulighetene (se Kap.2 og 3).

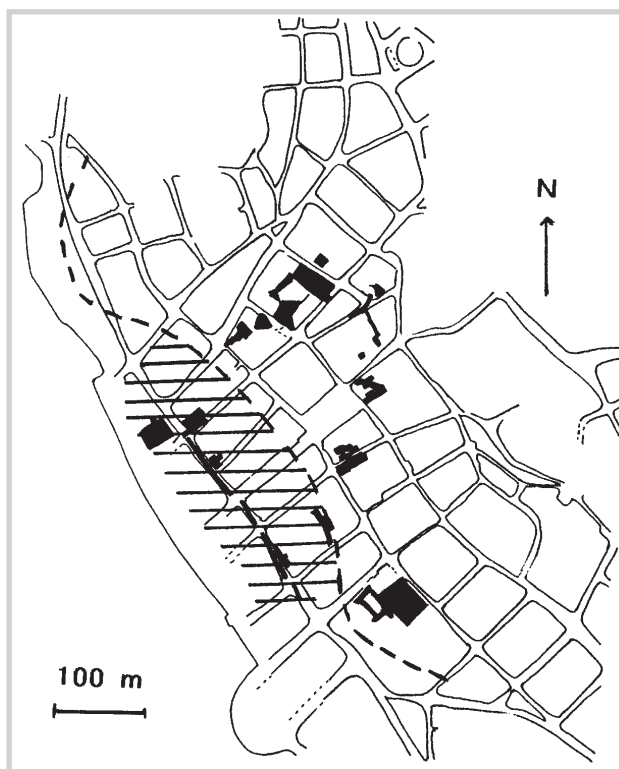
Det har vært gjennomført arkeologiske undersøkelser i Tønsberg siden begynnelsen av 1970-årene, og man kan si at disse har avdekket fragmenter av bebyggelsesstrukturen. Dessverre er det sjelden arkeologene får anledning til å undersøke store sammenhengende flater. Det blir også sjelden anledning til å bearbeide arkeologiske resultater for et større område samlet. Som regel skal en arkeologisk undersøkelse avsluttes med en rapport som kun tar for seg det enkelte undersøkelsesobjekt fordi undersøkelsen er en følge av et dispensasjonsvedtak i henhold til kulturminneloven. Muligheter til å forske i det middelalderske bymaterialet er med andre ord sparsomme. Imidlertid ble det gitt en anledning til å undersøke det sentrale havneområdet i Tønsberg i forbindelse med NIKUs forskningsprogram "Norske middelalderbyer", og det er i stor grad relevante resultater derfra som vil bli vist til her (Edvardsen 2002, McLees 2002, Molaug og Ulriksen 2002, Ulriksen 1998, 2002a, 2002b, 2002c).

De aktuelle undersøkelsesområdene ligger i og inntil Nedre Langgate. Det ble i 1976 gravd lange grøfter i selve gateløpet. Gatene løper parallelt med sjøen, og

med den middelalderske gårdsbebyggelsen liggende vinkelrett i forhold til gaten/sjøen, viser grøftene et tverrsnitt av bebyggelse og brygger i havneområdet. I Nedre Langgate 45, på nordsiden av gaten, ble avdekket gårdsbebyggelse nordøstover, dvs i bebyggelsens lengderetning, og bebyggelse og brygger ble også funnet i en noe tilsvarende men mindre tomt i Nedre Langgate 41 samt ved en undersøkelse på tomten Nedre Langgate 40, beliggende på nedsiden av gaten. Dette undersøkelsesområde lå for øvrig helt på middelalderske utfyllingslag. (Figur 15)

Landhevingen i området har vært på ca 4 meter siden år 1000. Dette og gjentatte utfyllinger av masse i sjøkannten resulterte i økning av arealet mot sjøen. Resultatene fra undersøkelsene viste derfor en utvikling av bebyggelsen i området fra bolverk/bryggekar til husbebyggelse, med gradvis forskyving av bebyggelsen utover i havnebasenget. De eldste levningene fra dette området var et laftet bolverkskar datert til 1100-tallet i øvre del av feltet Nedre Langgate 45. Det sto på sjøbunn, 2,35 m.o.h., hvilket betyr at den eldste strandlinjen må ha ligget minst 30 meter ovenfor Nedre Langgate på 1000-tallet (Eriksson 1986:84). I Nedre Langgate 45 kunne man påvise tre stadier av bryggeutvidelser (bryggefronter), hvorav den ene kunne følges lenger sør i Nedre Langgate 41.

Bebyggelsen ned mot sjøen hadde en struktur av smale husrekker, avgrenset av passasjer, veiter eller dråpefall, og denne struktur ble opprettet allerede ved anleggelse av bryggene. Resultater fra grøftene i Nedre Langgate (i gateløpet) og Nedre Langgate 40 viser en utvikling

Figur 15: Det sentrale Tønsberg med undersøkelsesområdene avmerket. Skravert område viser middelalderske utfyllinger i havnen.

Figur 16: Fra Nedre Langgate, Tønsberg (delfelt "K31-K33"). Bildet viser et passasjeområde med bordlegning på hver side av en åpen renne. Denne rennen representerer en grense mellom bygårder.

fra renner til dekkede passasjer. (Figur 16). Grensene var i de eldste bolverkskarene ofte markerte med åpne renner mellom karene. Etter hvert ble det anlagt et dekke over disse, men konstruksjonsmåtene varierte noe. Når bygninger ble anlagt på bryggekarer, ble ofte passasjedekke anlagt over eller langs bryggekarerets yterside på den ene eller den andre siden, med bygningens gulvdragere som fundament for passasjen. Her var med andre ord en konstruksjonsmessig fysisk sammenheng mellom hus og passasje. Forskjeller i konstruksjonsmåter og vedlikehold for de respektive sider kan tyde på forskjellige eiere – hvilket er interessant sett i relasjon til diskusjonen omkring bygårdstrukturen for Tønsberg; om her var såkalte dobbelt- eller enkelgårder. Bebyggelsen bestående av tette husrekker har dråpefall på den ene siden og passasje på den andre. At dråpefall danner en grense mellom gårdene, er det enighet om. Spørsmålet er om passasjen ligger midt i en gård med en husrekke på hver side, slik at man har dobbeltgårdssystem som i Bergen (ref. Lindh 1984, Eriksson 1986), eller om også passasjen danner en grense og man har en enkeltgård (ref. Wienberg 1992:100). I Nedre Langgate ser vi klare spor etter at noen av passasjene har vært vedlikeholdt forskjellig på hver side, noe som støtter en antagelse om at det her kan ha vært ulike oppsittere eller ansvarshavende (Ulriksen 2002a:87).

I områder lenger vekk fra sjøen var bebyggelsen tilsynelatende mer åpen enn i det havnenære området (Figur 17), men etter en gjennomgang av bygårdstrukturen for hele middelalderbyen, er Wienberg av den oppfatning at bebyggelsen også her besto av enkeltgårdstruktur, om enn noe "løsere" i strukturen enn nærmere sjøen (Wienberg 1992:94). Her var bredere passasjer, og de smale dråpefallene mellom bygningsrekkene manglet. Grovt sett synes det å ha vært en bygårdstruktur bestående av smale bygningsrekker over hele byen, men *bruken* av tomtearealene/bygningene har vært forskjellig områdene i mellom - hvilket jeg skal komme tilbake til.

Bebyggelsen mot sjøen viste en stor grad av kontinuitet mht bredde mellom passasjene, men arealmessig har utnyttelsen av tomten variert. Dette var tydeligst i Nedre Langgate 45, der undersøkelsesflaten var stor nok til at man kunne se fortetting av bebyggelsen innad i gården. Analyser av bygningene, deres plassering og gjenstander funnet i en form for relasjon til bygningene eller gården, ga resultater med hensyn til historisk utvikling av gården, hvilke aktiviteter som hadde funnet sted og hva bygningene hadde vært brukt til.

Aktiviteter i havneområdet

"En måte å se middelalderbyen på, er som resultat av en mengde hendelser og (mer eller mindre) bevisst utførte handlinger. Byen kan således betraktes som et kulturelt landskap der romlig struktur og materielle levninger reflekterer urbane funksjoner" (Ulriksen 1998:51).

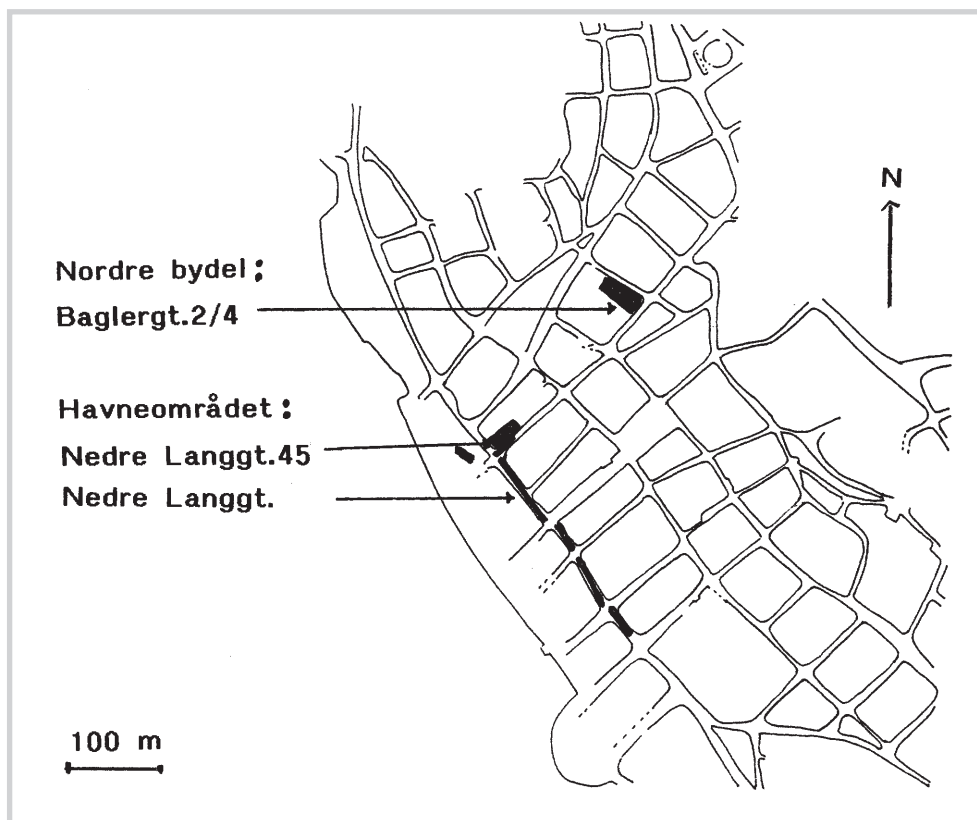
Middelalderbyen består av flere mindre bydeler eller "soner" basert på ulike forutsetninger, som beboernes sosiale forhold eller at områder er blitt avsatt til spesielle funksjoner (se f. eks. Brendalsmo 1986). Byen kan også deles i "offentlige rom" (som gater og brygger) og "private rom" (den enkelte gård, bygning eller rom).

Aktivitets- og funksjonsanalyser tar utgangspunkt i gjenstandsmaterialet og/eller annet informasjonsmateriale som frø, pollen, insekter osv., sett i relasjon til funnsted, med målsetting å få bedre innsikt i hvilke aktiviteter som har foregått i det aktuelle "rom" (for nærmere beskrivelse av teori og metode, se Nordeide 1989, Ulriksen 1996, Molaug og Ulriksen 2002).

Analyser kan gjøres på flere plan: Analyser av de offentlige rom (gater, brygger – og det som strukturerer bebyggelsen) på et makronivå, eller analyser av den enkelte bygning på et mikronivå. Det sier seg selv at variablene for analyser av denne type er mange, som bevaringsforhold og ulike metoder for fremgraving og dokumentasjon. Man kan si at ethvert rom er en arena for ulike aktiviteter, og jo større rommet er, jo vanskeligere er det å fange disse ved en analyse.

Det er foretatt aktivitets- og funksjonsanalyser av materialet fra undersøkelser flere steder i byen. Her skal jeg som eksempel vise til resultater fra analyser fra havneområdet sammenlignet med resultater fra Baglergaten 2/4 i den såkalte "nordre bydel", et område beliggende i en viss avstand fra sjøen. (Figur 17, neste side).

Med utgangspunkt i at bebyggelsesstrukturen for middelalderbyen Tønsberg synes å være tilnærmet den samme over hele byen, kan man si at på et makronivå er den byplanmessige strukturen lik mellom de ulike deler av byen. Allikevel viste sammenlignende analyser av aktiviteter mellom ulike deler av byene allikevel til store forskjeller både på et makro- og et mikronivå: Det er for eksempel ulik praksis mellom ulike deler av byen når det gjelder avfallshåndtering: I feltene kalt "nordre bydel" ble avfall kastet i åpne passasjeområder, utenfor tomtegrensene, og det har ikke vært tilfeldig hvor det ble kastet avfall fordi resultater viste at grenser ble respektert.

Figur 17: På kartet over Tønsberg er avmerket undersøkelser i Baglergaten 2/4 (Nordre bydel) og Nedre Langgate 45 og Nedre Langgate. Sistnevnte omfattet flere delfelt ute i gaten.

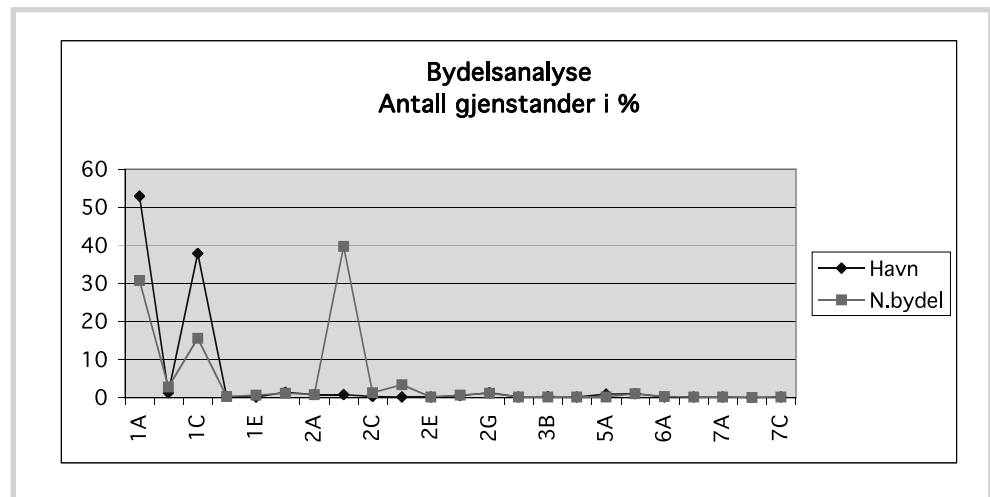
I en aktivitets- og funksjonsanalyse registreres gjenstanden, foruten i forhold til funnsted, type, materiale osv, også til antatt funksjon i forhold til den aktivitet man antar den har vært brukt til. En gjenstand kan imidlertid ha hatt forskjellige funksjoner, men man forsøker å tolke sammenhengen slik at gjenstanden i størst mulig grad representerer aktiviteten på funnstedet, enten primært den aktivitet gjenstanden har inngått i, eller sekundært som ved forflytting av avfall. Rent konkret blir gjenstandene ut fra antatt funksjon inndelt i ulike aktivitetskategorier. Man kan kort si at de syv hovedkategoriene er 1: hus/hushold, 2: håndverk, 3: handel og vareutveksling, 4: jordbruk og fehold, 5: maritim virksomhet, 6: jakt og våpen, og 7: ”åndelig” virksomhet.

Med denne metode viser en sammenligning mellom nordre bydel og havneområdet basert på noen utvalgte kategorigrupper, (Figur 18) at det i begge områder har vært foregått aktiviteter knyttet til hus/hushold, men i større grad gjelder dette havneområdet enn i nordre bydel. En markert forskjell ser vi mht håndverk: I nordre bydel ble det funnet store mengder avfall etter håndverk, og dominerende håndverk var lærhåndverk (kategori 2B) og smievirksomhet (kategori 2D). Mer inngående analyser av gjenstandsmaterialet ved hjelp av underkategorier viste også at husholdningsaktiviteter i nordre bydel ikke representerte bolig, men oppbe-

varing/lager. Her har derfor vært bakgårdsbebyggelse med bygninger for lager og også noe husdyr.

Ved hjelp av aktivitetsanalyser kan man med andre ord også inndele bygården i soner: For Trondheims vedkommende har Axel Christophersen inndelt de middelalderske bygårder i front- midt- og baksoner (Christophersen 1990:113, Christophersen og Nordeide 1994:202). Nærmest streter/passasjer lå en frontsoner for handels-/håndverksboder, dernest kom en mer privat sone bakenfor med ”stuebygningene” og bakerst en sone for bryggerhus og andre uthus. Christophersen la til grunn bygningsteknikk, planløsning og innredning av bygningene, og resultatene viste klar sonefordeling av enkelte funksjonskriterier, som f.eks. planløsning, ildsted og forekomst av moldbenk. Bygningene i frontsonen var ett- eller toromsbygninger som savnet ildsted og moldbenk, midtsonen hadde alle nesten uten unntak hjørneildsted, mens bakre sone sjelden hadde ildsted. Hvis ildsted fantes, var det midtåre eller korntørker. En noe tilsvarende inndeling av bygårdene gjør Knut Helle for de middelalderske bygårdene i Bergen. Gårdene ned mot bryggene deles i fremre, midtre og bakre soner. Helle mener at det utover på 1200-tallet blir vanlig å finne ildsteder i de bakre bygninger i gården og mer sjeldne i de midtre og fremre (Helle 1982: 213). Han har en grov funksjonsdeling mellom fremre og bakre bygninger, bolig- og oppholdsfunksjoner i bakre og

Figur 18: Prosentvis fordeling av gjenstander i funksjonsgrupper for henholdsvis havneområdet og Nordre bydel. Den store forskjellen ligger i at det i havneområdet er matrelaterte aktiviteter som dominerer, mens det i Nordre bydel er dominans av håndverksaktiviteter, i første omgang lærhåndverk, men også noe metallhåndverk (etter smievirksomhet).

lager i de fremre bygningene, med de fremre bygningene mot sjøen.

De undersøkte områder i Tønsbergs havneområde ligger på eller direkte bakenfor bryggefronten. Sett i forhold til tolkningene for Trondheim og Bergen (over), burde det da ikke forekomme ildsteder i sonen nærmest sjøen. Resultatene viste da også at det med sikkerhet ble påvist ildsted kun i to av bygningene i Nedre Langgate 45 og i en av bygningene i Nedre Langgate. Begge bygningene er datert til siste halvdel av 1200-tallet og noe inn på 1300-tallet. I Nedre Langgate 40 var det ikke ildsted i noen av de fremgravde bygningene, det nærmeste man kom var mulig utkast fra et ildsted ved nordenden av en bygning. Imidlertid har flere av bygningene hatt mer enn ett rom, og dette gjelder alle undersøkelsesområdene.

Aktivitetsanalyser av bygninger beliggende direkte over hverandre i tre bygningsfaser i Nedre Langgate 45, viste at det i alle fasene forekom aktiviteter tilknyttet husholdning, men karakteren skiftet fra bygninger av mer lager/oppbevaringskarakter i den eldste fase til boligfunksjoner i den yngre bygningen med ildsted – her kan således gjenstandene bidra til å vise en forskyving av sonene nedover mot sjøen, og frontsonen er mot sjøen.

Det er mye avfall som er deponerte i massene rundt bryggene, og i utgangspunktet var det tvilsomt om analyser av disse kunne gi resultater. I Nedre Langgate fikk man som sagt tidligere et tverrsnitt av bryggebebyggelsen, inndelt som seksjoner av passasjer og dråpefall og med stor grad av kontinuitet mht disse grensene. Analyser av avfallet viste imidlertid interessante forskjeller mellom seksjonene, og det synes som avfallet reflekterer aktiviteter relatert til virksomhetsområder

direkte bakenfor/ovenfor havnen. Havneområdet har selvfølgelig vært arena for maritime aktiviteter. Ved å se på fordelingen av gjenstander knyttet til utøvende fiskeri (fiskeredskaper) med gjenstander for lagring og bearbeiding av fisk (som fiskesperrer) fremkom også store forskjeller mellom seksjonene – m.a.o. igjen ulik deponering relatert til aktiviteter i utfyllingsmassene (Ulriksen 2002a:52f).

Selvfølgelig har handel og vareutveksling vært en viktig aktivitet i Tønsberg, ikke minst lokal og regional handel av fisk og andre naturalia, som etterlater få materielle spor. Handel og vareutveksling og maritim virksomhet representerer kun en liten andel av den totale funnmengde. I rene tall utgjør for eksempel gjenstander knyttet til handel og maritim virksomhet henholdsvis 34 og 311 av 15747 registrerte gjenstander i havneområdet. Imidlertid utgjør hus/husholdskategorien hele 14786 av disse gjenstandene, og en feilkilde her er derfor at hele keramikk materialet er kategorisert under husholdning. Eventuell bruk av keramikk som emballasje er med andre ord ikke tatt med.

Sammenfatning

Det har i de siste 30 år vært foretatt undersøkelser nær eller i det middelalderiske havneområde i Tønsberg. Det er gravd frem havnestrukturer, bygårder, lagerbygninger, passasjer osv. I de senere år har nye metoder vært tatt i bruk for å få innsikt i hva som har foregått av aktiviteter i og mellom bygningene, i allmenningene, på kaiene. Aktivitetsanalyser av gjenstandsmaterialet har også vært brukt for å vise at havneområdet var forskjellig fra andre deler av byen og se endringer i aktiviteter bakover i de langsmale gårdene i forhold til sjøen og bryggene. Vi har således fått bedre kunnskap om sammenheng mellom aktiviteter og hendelser innad i den enkelte gård så vel som mellom ulike deler av

byen. Det som forgår med og på bryggene ved sjøen er bestemmende for form og utvikling av bebyggelse og tilhørende aktiviteter bakover i gårdene.

Havn for byen

Havnen og takmarken

Vi har innenfor vernesonen i Tønsberg kunnet avgrense arkeologisk et mer eller mindre sammenhengende bryggeområde. Det strekker seg fra foten av Slottsfjellet til St. Olavs kloster. I beskrivelsen av middelalderbyens juridiske avgrensing, takmarken, er *Farlkarbryggene* et av de definerte grensepunktene. Det er imidlertid dårlig kildegrunnlag med hensyn til beliggenheten til disse brygger. Mange har antatt at bryggene var Olavsklosterets brygger, alternativt at bryggene lå på den andre siden av Kanalen (Gjessing 1913, Johnsen 1929, Eriksson 1976, Wienberg 1991, Lind, 1992). Disse tolkninger vil i praksis si i forlengelsen av eller utenfor den tette bryggerekken innenfor dagens forvaltningsområde. Dette er nærmere diskutert i Kap.2. Imidlertid vil Farkarbryggen uansett tolkning ligge innenfor takmarken (se Figur 19) og omfattes av lovens bestemmelser, men kan ligge utenfor dagens forvaltningsområde hvis den har ligget på den andre siden av Kanalen.

Takmarken omfatter i stor grad byens nære sjøområder, med innseilingen til byen. Byloven gir bestemmelser for hvordan det skal losses, lastes, dras opp båter og ikke minst hvor man skal ankre opp ute i byfjordens havneområde innenfor takmarkens grenser (Robberstad 1923). Byhavnen må derfor kunne sies å omfatte også sjøområdene innenfor takmarkens grenser og ikke kun rekken av brygger med tilhørende bygninger langs sjøkanten.

De bynære havnene

Byen har hatt tette relasjoner med omlandet, ikke minst via bryggene. Det har ikke vært gjennomført systematisk forsøk på å lokalisere havner eller anløpsplasser som i våre naboland. Rent metodisk bør det gjøres ved å se på sammenfall av informasjon som kartdata, stedsnavn, historiske kilder, mulige eldre veifar, arkeologiske registreringer av faste eller løse kulturminner og registreringer i sjøen.

At det er mulig å finne havner i nærheten av Tønsberg og som har vært i bruk samtidig med byen, vet vi etter at det er foretatt arkeologiske undersøkelser i senere år

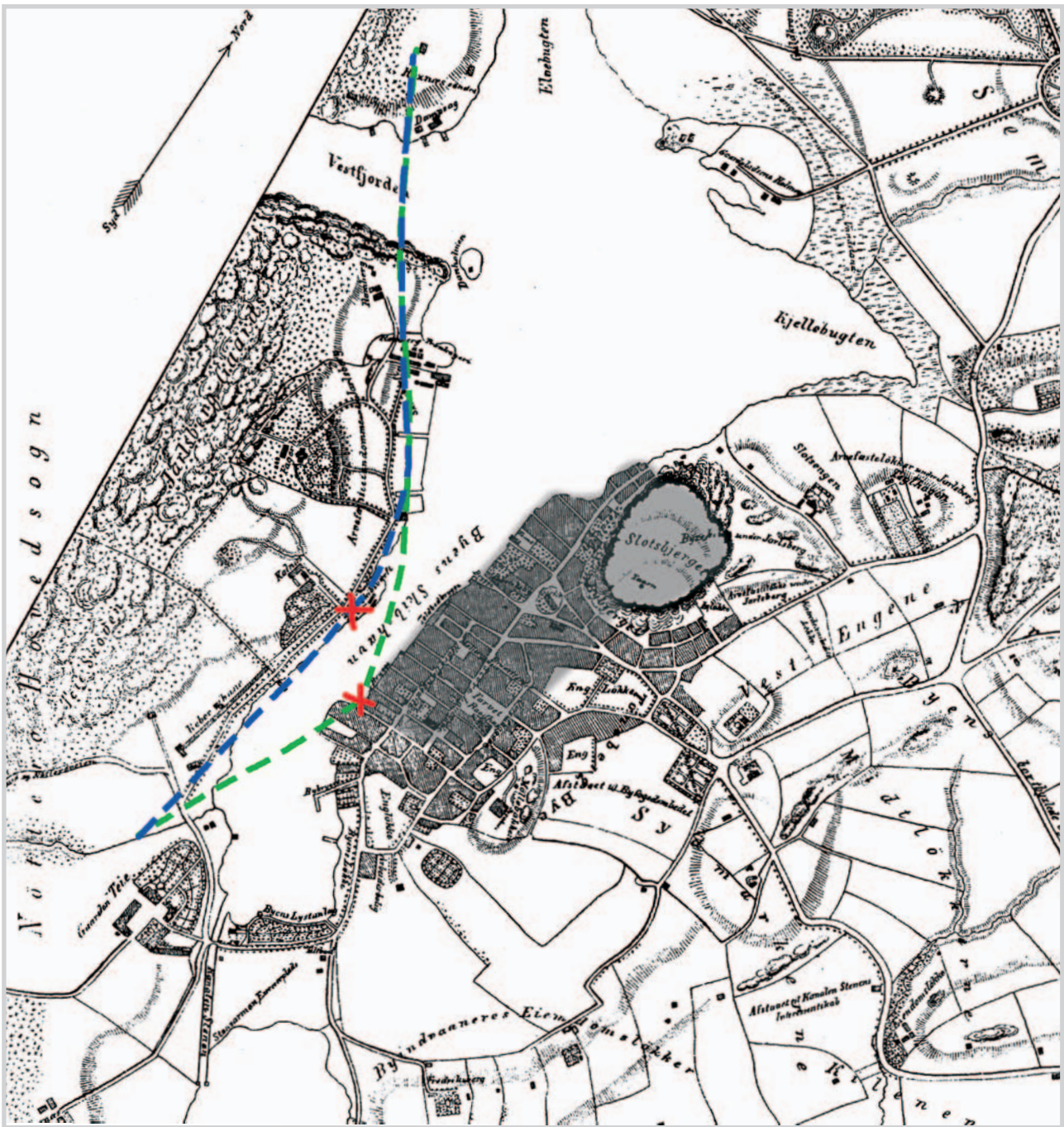
ved Hella på Nøtterøy. (Figur 20). Sammenfall av kilder viser til havneaktiviteter og at stedet har hatt betydning kommunikasjonsmessig langt tilbake i tid. Her er et omfattende gravfelt fra jernalder og et omfattende hulveisystem (se Gansum 2001). Vi har navnet Hella (som kan indikere at her har vært lasteplass), deponerte funnførende lag i sjøen (Pål Åge Nymo, Norsk Sjøfartsmuseum, pers. medd.) og ikke minst rester etter smievirksomhet datert til middelalder i strandsonen (Ulriksen 2002). Stedet ligger strategisk viktig til ved innseilingen til Tønsberg. Under vinteren ble det sentrale havnebassenget i Tønsberg islagt, og Hella ligger ved grensen til isdekket, som den nærmeste mulig havn til Tønsberg vinterstid langs den vestre innseilingsleden. Her har det også vært tverrgående forbindelse mellom Nøtterøy og fastlandet langt tilbake i tid, med fergeforbindelse kjent fra 1600-tallet. Imidlertid har vi *ikke* historiske kilder som viser en direkte sammenheng med bruk av havnen i forbindelse med byen.

Ser vi på andre potensielle havnelokaliteter i Tønsbergs omegn, så har vi stedsnavn som Knarrberg og Lahelle - interessante navn med tanke på maritim virksomhet - men uten at disse steder er nærmere registrert arkeologisk og uten kjente historiske kilder.

Tar vi så utgangspunkt i historiske kilder, har vi Jarlsøy - i dag Jersø - som gjentatte ganger er nevnt i forskjellige kilder. (Figur 20, side 45) Jarlsøy sammen med omliggende øyer tilhørte fra gammelt av Sem Kongsgård, senere Jarlsberg hovedgård. Grevskapet og gården fikk navnet Jarlsberg under Gyldensløves eierskap (1678-83), og man kan vel anta at dette var med utgangspunkt i øya.

Innseilingen til Tønsberg østfra går forbi Jersø/Jarlsøy, gjennom det trange Husøysund, over Træla og inn Kanalen, eller Skiljasteinsund som Kanalen het under middelalderen. Husøysund er ofte vanskelig å seile gjennom fra øst på grunn av topografi og vindforhold, og med råseil må man her ty til årene. Hvis man ikke nødvendigvis måtte inn til byen, har derfor Jersø alltid vært godt egnet som anløpssted. Kanalen blir lett slammert opp etter masser fra Aulielven, og den var som nevnt tidligere mot slutten av 1100-tallet ikke farbar. Dette, og at isen lett legger seg i Byfjorden, medførte også at det var vanskelig å komme til/fra byen vintertid.

Jarlsøy er første gang nevnt i Ynglingesaga i forbindelse med at kong Øistein Halvdansson (på slutten av 700-tallet) etter sigende skal ha blitt slått over bord av

Figur 19: Figuren viser byen (grånet) og bryggene i forhold til tolkning av takmarksgrensen. Alternativ A (grønn linje): Farkarlbyggen ved Olavsklosteret. Alternativ B (blå linje): Farkarlbyggen ved Kaldnes. (Utsnitt av kart fra ca 1870. Se også fig. 5.)

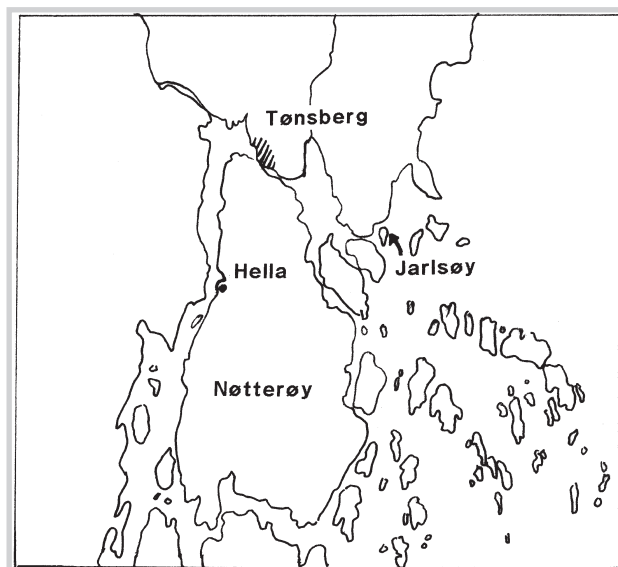
bommen på et annet skip ved Jarlsøy og stedet blir videre gjentatte ganger nevnt i forbindelse med at Håkon Håkonsson lå der med sine menn og sin flåte. Som nevnt lot Håkon Håkonsson også kanalen inn til byen bli gravet opp for å få den farbar. Det sies imidlertid også at den ikke ble holdt ved like og at Jarlsøy ble fortsatt brukt som uthavn for Tønsberg.

Det finnes omfattende historisk materiale om Jarlsøy, og under middelalder ble en rekke dokumenter utstedt der, som eksempel et brev av 16.mars 1291 skrevet av en prest tilknyttet Lavranskirken i Tønsberg gjeldende overdragelse av en gård (DN II nr. 29) og kong Håkon Magnusson utferdiget her et pålegg i 1304 om at to av sine menn skulle ordne et tvistemål i Oslo (DN II nr.74). Dokumentene er mange. Arkeologisk er det derimot gjort lite på Jarlsøy, og øya er i senere tid godt utbygget med industribygninger, uten at området er systematisk undersøkt. Der er gjort enkelte løsfunn, som funn av gullring.

Det er det samlede kildematerialet som viser Jarlsøys betydning som havn langt tilbake i tid, og ikke minst under middelalderen når havnen var viktig sett i relasjon til byen.

Middelalderbyens havn

Ser man da på den middelalderske byhavnen rent funksjonelt, så synes den omfatte både bryggene inne i tettbebyggelsen, det nærliggende sjøområdet på byfjorden,

Figur 20: Figuren viser Jarlsøy ved innseilingen til Tønsberg østfra og Hella ved innseilingen vestfra, på Nøtterøysiden av Vestfjorden.

Hella og Jarlsøy. Dette kan ikke avgrenses som ett sammenhengende fysisk område, men kan isteden avgrenses som en funksjonell struktur, og gir et funksjonelt innhold til begrepet kulturmiljø.

Jeg mener derfor at begrepet kulturmiljø bør kunne brukes forskjellig ut fra hvilken problemstilling man har, og hva man ønsker å definere, det være seg arealmessig eller strukturelt – innholdet man gir begrepet må uansett være tydelig.

6 ”Saa langt vtt vpa siøen...” Utfylling og utbygging i Vågen i Bergen frå høgmellomalderen og til midten av 1600-talet ¹¹

Geir Atle Ersland

Innleiing

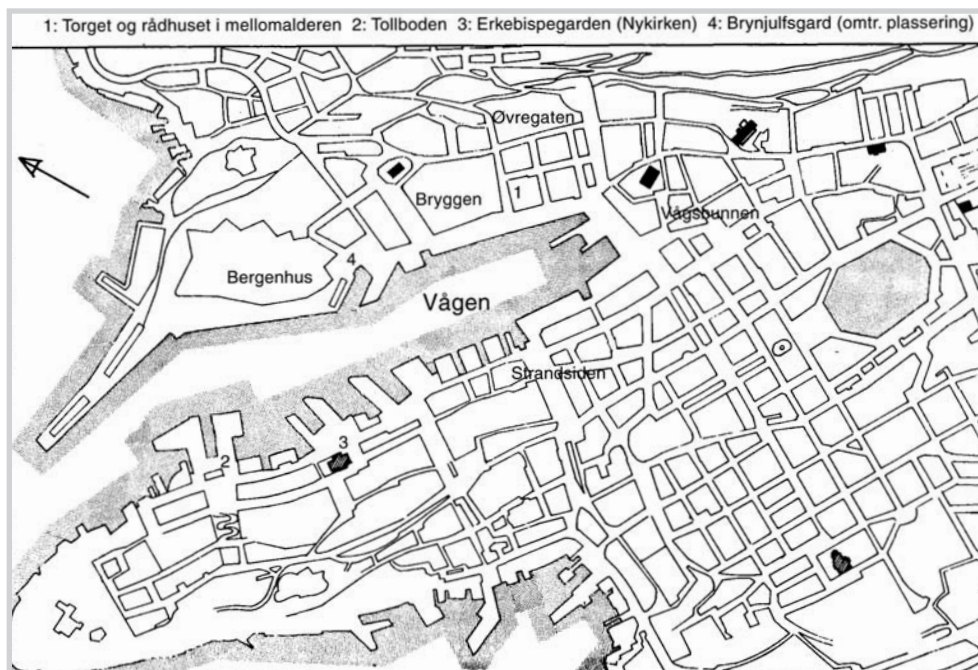
Det er eit vanleg trekk ved nordeuropeiske hamnebyar frå mellomalderen at byggeland er blitt vunne inn ved utfylling i hamneområdet.¹² Bergen er typisk i så måte, noko som tydeleg blei dokumentert ved dei arkeologiske utgravingane på Bryggen etter brannen i 1955. Store deler av det utgravne området viste seg å vera utfyllingar utover den opphavlege strandlina. Det fanst ingen eldre historisk-topografisk litteratur som sannsynleggjorde ein slik realitet for arkeologane.¹³ Lokalhistorikarar som Johan Christian Koren Wiberg og Bernt Lorentzen vurderte ikkje eit slikt alternativ da dei skreiv sine analysar av Bryggens og byens eldste historie.¹⁴ At Bryggeområdet for det meste består av fyllmassar, riv grunnlaget bort under den utviklingstypologien Koren Wiberg hadde skissert for Bryggegardane. I følgje denne blei bygningane langs sjøen sett opp først, sidan nye bygningar i rekker bak desse.¹⁵ Også Lorentzen såg føre seg ein slik ekspansjonsretning, med det atterhaldet at han avviste strandstaden som eit ledd i byutviklinga.¹⁶

Arkeologiske undersøkingar i Bergen har vist at dei mellomalderske utfyllingane i hamneområdet er så omfattande at store deler av det som i dag er Bryggen og Vågsbunnen faktisk er utfylt. Når det gjeld Bryggen skjedde denne utfyllinga i hovudsak før midten av

1500-tallet. Seinare er det berre utvidinga av kaiområdet på 1900-talet som har endra situasjonen her. I Vågsbunnen har det derimot gått føre seg ei meir kontinuerleg utfylling like frå 1300-tallet og fram til det siste hundreåret.¹⁷

For det arbeidet som eg her presenterer var det meininga å undersøkje to norske byar der arkeologane har påvist utfylling i hamneområdet. Bergen og Tønsberg var to av dei politisk og økonomisk viktigaste byane i norsk mellomalder. Men det skriftlege materialet som kan brukast til å leita etter spor etter utfylling og utviding av byggeland, skil seg på eit avgjerande punkt for dei to byane. Begge byane har eit variert diplommateriale med opplysningar om hus og grunn, men for Tønsbergs del har det ikkje lukkast å finna eit einaste dokument som omhandlar hus og grunn ved hamna.¹⁸ Derimot er materialet rikhaldig for hus og grunn oppe i byen. Kvifor materialet har denne karakteren kan etter mitt syn ikkje forklarast på annan måte enn at slikt materiale ikkje er overlevd.¹⁹ Manglande skriftlege kjelder for Tønsberg har gjort at eg i dette arbeidet konsentrerer meg om Bergen. Ei samanlikning basert på nyare materiale frå Tønsberg er ei oppgåve som ventar.

Figur 21: Skjematisk oversikt over Bergen omkring Vågen

Diplomatarium Norvegicum inneheld ei mengd dokument som omtalar ulike former for disposisjonsrett til bygrunn i Bergen, anten slik rett blir stadfesta eller overdregen til nye eigarar.²⁰ For det første er det dokument som eksplisitt omtalar grunnar, tufter og tomter, eller det er dokument som ut frå samanhengen truleg omtalar slike.²¹ Når det gjeld utforminga av grunnane og opplysningar om lengd og breidd eller ei plassering, så er slike moment berre unntaksvis med. I tillegg kjem problemet med å gi ei eintydig tolking av dei opplysningane som er til stades. Når det i samband med ei eller anna form for overføring av disposisjonsrett er omtale av gard eller bygning med gardsnamn, prøvar ikkje det i seg sjølv at grunnen er inkludert.²² Eg har derfor berre plukka fram dokument som utan tvil omhandlar grunn. Målet med dette arbeidet er å kartleggja

kva skriftlege kjelder seier om utfylling og utbygging langs Vågen i Bergen, og etappar i denne utviklinga frå mellomalderen og fram til midten av 1600-talet.

Bryggefronten og bygardane

I den eldste byplanen eksisterte det ikkje bryggjer framfor gardane. Sjøen gjekk heilt inn mot fronten av sjøhusa i kvar enkelt gard.²³ Tilsynelatande blei bryggjer bygde første gongen mellom 1170 og 1248.²⁴ Dersom dette er representativt for den generelle utviklinga innan Bryggeområdet, er det og grunnlag for å tidfesta starten for ekspansjonen ut i Vågen til tidlegast siste halvdel av 1100-talet. Frå dette utgangspunktet må vi rekna at alle større brannar i området har markert viktige etappar i ekspansjonen.²⁵

¹¹ Tittelen er henta frå ei formulering frå 1480 om utleige av grunn ved Breidaallmning i Bergen. NGL 2.R, II nr. 443, 28. januar 1480.

¹² Herteig 1985B 9-11

¹³ Herteig 1969 s. 43.

¹⁴ Desse to står fram som dei fremste forskarane i lokalhistorie som hadde arbeidd med historisk-topografiske spørsmål for mellomalderbyen før bryggegravningane tok til etter brannen i 1955.

¹⁵ Likevel er det slik at Koren Wiberg rekna med ei viss utbygging i Vågen. Dette meinte han hadde samanheng med at bryggjer blei nytta som landingsplass for større skip. 1921 s. 18. Dessutan hadde Koren Wiberg funne indikasjonar for ei slik utbygging, men misstolka observasjonane og hevda at utfyllinga hadde skjedd alt i strandstadtida. 1921 s. 15.

¹⁶ Lorentzen 1952 s. 70. Hovudskiljet mellom Koren Wiberg og Lorentzen dreiar seg om det såkalla "kontinuitetssynet." Erslund 1988 s. 63-66. Dei omfattande bybrannane var eit av dei største problema for Koren Wiberg da han skulle dokumentera si framstillinga av kontinuiteten innan byggingen. Det blei eit poeng å bortforklara den totaløydeleggjande karakteren til brannane. Her greip han etter to argument som skulle knyta kontinuitetsbandet over katastrofen. For det første hevda han at attreisinga gjekk for fort til at avgjerande endringar var mogeleg. For det andre var slike endringar avhengige av ei omfordeling av grunnarealet, noko som ikkje let seg gjera på grunn av dei kryssande eigedomsinteressene. Noko fullgod forklaring kan ikkje Koren Wiberg tilkjennast med dette. Derfor blei bybrannane eit viktig ankepunkt mot kontinuitetssynet slik Bernt Lorentzen søkte å argumentera mot dette. Lorentzen 1952 s. 149. Lorentzen hevda å kunna prova at for fleire av brannkatastrofane var det ikkje slik at attreisinga av gardane blei sett i gang umiddelbart etter, og han peika vidare på at at nettopp etter ein storbrann låg tilhøva best til rette for endringar. Lorentzen 1952 s. 69.

¹⁷ Helle 1982 s. 704. Erslund 1994 s. 229-34

¹⁸ Eg har her gått gjennom dei dokumenta som er trykte i Diplomatarium Norvegicum, og med fare for at eg har oversett dokument.

¹⁹ Det har for Tønsbergs del i dette arbeidet ikkje vore gjort undersøkingar ut over det materialet som er trykt i Diplomatarium Norvegicum.

²⁰ Her inngår fleire former for transaksjonar som sal, leige, gåve, testament, pantsetjing og eventuelle andre former for overdraging av avgrensa eller uavgrensa eigedomsrett. Men her kan og inkluderast krav om eigedomsrett slik ein m.a. finn i DN XII nr. 618, 1547, der krav om arv i fleire bygardar blei framsett, eller vitneopptak om eigedom slik det blir uttrykt for gardane Finnegarden og Bratten i DN I nr. 590 og 591, 1403. Ei fullstendig liste over alle dokument i DN til og med band XXI er sett opp i avhandlinga mi "Kven eigde byen." Her er også andre dokument som var trykte i andre kjeldeseriar for 1993, saman med utrykte dokument til og med 1599 i manuskriptsamlinga ved UiB. Sjå s. 117-119 og vedlegg 4.2.1 Her blir det presentert eit større utval enn det eg tar for meg i denne artikkelen.

²¹ I dette oversynet er det også medteke grunnar utanfor hamneområdet. Desse er naturlegvis ikkje relevante når det gjeld utfylling, men dei er tekne med her for å skapa eit meir heilskapleg oversyn, og dermed også eit grunnlag for ei samanlikning av tilsvarande materiale for Tønsberg (sjå note 000). For Bryggen i Bergen har følgjande dokument omtale av hus og – eller grunn: DN I nr. 134 - 1312, nr. 233 - 1335, nr. 602 - 1405, nr. 900 - 1472. DN II nr. 207 - 1334, nr. 638 - 1416. DN III nr. 862 - 1463. DN IV nr. 973 - 1472. DN V nr. 1027 - 1520. DN VI nr. 805 - 1570. DN IX nr. 458 - 1504. DN X nr. 33 - 1338. DN XII nr. 118 - 1388, nr. 123 - 1392, nr. 133 - 1399, nr. 147 - 1410, nr. 148 - 1410, nr. 167 - 1419, nr. 171 - 1420?, nr. 180 - 1425, nr. 618 - 1547. Vidare dokument der det ut frå samanhengen går fram at den omtala eigedomen inkluderte grunnen: DN I nr. 150 - 1317 omhandlar m.a. den delen av Bellgard som Orm Svarte kjøpte med tomter og fellesutstyr, sjå DN I nr. 134 - 1312. DN II nr. 88 - 1307 og DN XV nr. 1 - 1308(?). Bjarne Erlingsson bytta til seg 1/4 av Fatten i 1307, i 1308(?) testamenterte han 1/2 Fatten til Kristkyrkja i Bergen. I 1338 eig kyrkja fleire tufter i Fatten, DN X nr. 33 - 1338, og ein må rekna med at desse hadde Kristkyrkja fått som del av testamentet i 1308(?) og at grunneigedom også var del av bytehandelen i 1307. DN II nr. 215 - 1336, synfaring i Skjeggjen m.a. på grunnlag av nr. 207 - 1334. DN XII nr. 108 - 1375 omhandlar pantssett del av garden Skaften, denne parten inkluderte både hus og grunn, sjå m.a. nr. 118 - 1388. Det same gjeld for nr. 122 - 1391. DN XII nr. 134 - 1400?, stadfesting av tidlegare kjøp av hus og tomter i Åfjorden, sjå nr. 133 - 1399. For Øvregata: DN II nr. 392 - 1367. DN X nr. 758 - 1562. DN XII nr. 135 - 1401, nr. 138 - 1403, nr. 145 - 1410, nr. 168 - 1419, nr. 169 - 1420, nr. 179 - 1425, nr. 618 - 1547. Etter samanhengen med DN II nr. 392 - 1367 må ein og rekna med at følgjande dokument også omfatta grunneigedom: DN I nr. 436 - 1376, nr. 481 og 483 - 1383. DN II nr. 413 - 1370, nr. 424 - 1372. DN III nr. 560 - 1401. For Vågsbunnen: DN I nr. 1081 - 1532. DN IV nr. 998 - 1484. DN VI nr. 748 - 1541, nr. 805 - 1570. DN XII nr. 174 - 1422, nr. 175 - 1423, nr. 187 - 1427, nr. 618 - 1547. Truleg og DN II nr. 88 - 1307, sjå omtale ovanfor under Bryggen. Nygard blei bytta mot Fatten der grunnen truleg inngjekk i bytet. For Stranden: DN I nr. 930 - 1481, nr. 982 - 1495. DN II nr. 778 - 1447, nr. 825 - 1458. DN III nr. 652 - 1420. DN V nr. 609 - 1432, nr. 855 - 1465. DN VI nr. 805 - 1570. DN IX nr. 796 - 1567. DN X nr. 760 - 1563. DN XII nr. 103 - 1366, nr. 136 - 1402, nr. 149 - 1412, nr. 166 - 1419, nr. 168 - 1419, nr. 170 - 1420, nr. 618 - 1570. DN XXI nr. 1062 - 1557. For Holmen: DN I nr. 783 - 1442. DN VI nr. 757 - 1544. DN XII nr. 618 - 1547.

²² Dokument der det er uklart om eigedomen inkluderer grunnen. Bryggen: DN I nr. 146 - 1315, nr. 150 - 1317, nr. 590 og 591 - 1403, nr. 989 - 1497. Øvregata: DN I nr. 527 - 1390, DN II nr. 1131 - 1539, DN V nr. 870 - ca.1470, DN IX nr. 181 - 1388. Stranden: DN II nr. 133 - 1318, nr. 498 - 1386, nr. 1131 - 1539, DN V nr. 692 - 1440, DN XII nr. 268 - 1502. Holmen: DN II nr. 312 - 1352.

²³ Herteig 1969 s. 79.

²⁴ Herteig 1985A s. 27 - 30. Ei nærare tidfesting av når bryggjene første gong dukkar opp som del av gardane er avhengig av kva tolkingalternativ ein brukar for brannkronologien.

²⁵ Herteig 1985B s. 73.

Dei arkeologiske undersøkingane viste at ved utfylling av lausmassar, og tildels ved bruk av karverk konstruerte for føremålet, blei ny byggegrunn vunne inn i bryggeområdet gjennom heile mellomalderen.²⁶ Truleg gjekk denne utbygginga i hovudsak føre seg i etappar, og særleg etter dei store brannane som råka byen. Bryggegravningane har i stor grad vist samanfall mellom brannar og utbyggingsfasar sjølv om talet på brannar og byggjefasar er vanskeleg å halda frå kvarandre.²⁷ Likevel kan ein ikkje sjå bort i frå at utbygging i Vågen også har gått føre seg meir eller mindre kontinuerleg, og med ulik framdrift frå gard til gard. Etappar mellom brannane er også påviste av arkeologane.²⁸ Ein kan heller ikkje utelukka at utfyllinga har hatt karakter av ein meir eller mindre kontinuerleg prosess, der brannane markerer seg som toppar i denne. At ei viss ukontrollert utfylling gjekk føre seg i Vågen, viser ei rettarbot frå 1282, der det blir sett forbod mot å kasta avfall utfor bryggjene.²⁹ Men eit slikt forbod treng ikkje å ha hindra ei planmessig utfylling mellom brannane. Det er vel ikkje utenkjeleg at den type utfylling som er meint i rettarbota, på sikt kom til å tvinga fram ei utbygging for å kompensera for dårlegare hamnetilhøve.

Diverre rakk ikkje dei arkeologiske undersøkingane lenger ut enn til å omfatta utfyllinga etter brannen i 1332. Dermed kjenner vi heller ikkje arkeologiske spor etter seinare utfyllingar. I følgje eit knippe dokument frå 1500-åra, ser det ut til at på det tidspunktet hadde fasadane i bryggegardane nådd så langt ut som i dag.³⁰

Bryggja, eller kaien, var endepunktet mot Vågen for bryggegardane, og danna eit område mellom sjøen og dei fremste husa i garden. Dette området fram mot bryggjefronten kan vi rekna med til gardsgrunnen. På den eine sida var bryggja ein reist konstruksjon, men på den andre sida låg denne konstruksjonen i nivå med grunnen i garden. Det avgjerande er at bryggja var første steget til å utvida grunnen ut i sjøen. Det som ein gong hadde vore bryggje blei etter kvart del av den utfylte grunnen.

Det er to moment ved denne utviklinga som må tilleggjast særleg vekt. For det første dukkar ikkje dei første kjente bryggjene opp som resultat av nybygging etter

ein brann, men som del av utbyggingsetappar mellom to brannar. For det andre er ikkje bryggjene i denne fasen eit fellestrekk for alle dei utgravne gardane.³¹ Dette peikar mot at det ligg eit individuelt initiativ innan dei ulike gardane bak utviklinga. Ei felles utbygging for fleire gardar samstundes ville hatt best vilkår etter ein brann fordi trongen for nybygging da ville vore akutt for alle huseigarar i området. I tillegg kan dette og indikere at vi må halda ope for stor grad av variasjon når det gjeld tidspunktet for utbygginga i Vågen.

I Sverres saga blir det fortalt at da Sverre gjekk til åtak mot Magnus Erlingsson i 1183, drog ein del av Sverres menn inn etter bryggjene, medan han sjølv skunda seg ut etter Stretet.³² Dette kan vanskeleg tolkast annleis enn at til ein viss grad må det på dette tidspunktet ha vore samanhengande bryggjeanlegg framføre bryggegardane. Særleg interessant er det at Stretet og bryggjene blir omtala som om dei var parallelle ferdsléarer. Dette er eit trekk i byplanen som vi også møter i bylova nesten hundre år seinare. I avsnittet om vakthaldet i byen blir det fortalt at tre av vektarane skulle gå frå Holmen og innover bryggjene til Olavskyrkja i Vågsbunnen, medan dei tre andre skulle gå same avstanden over Øvrestretet.³³ På bylovas tid kan vi dermed rekna med eit samanhengande bryggjeanlegg langs fronten av alle bryggegardane. Denne opplysinga kan til ein viss grad nyttast retrospektivt, men vanskeleg lenger bakover enn til bybrannen i 1248. Denne brannen var så omfattande at det er vanleg å rekna han som eit vesentleg skilje i byutviklinga.³⁴

Bylova frå 1276 set krav til utforminga av bryggjene. Eigaren plikta etter lova å halda bryggjene jamhøge med nabobryggjene.³⁵ Dette blir lett forståeleg når vi held det saman med opplysningane om vektarruta. Jamhøge bryggjer ville opna ei lett framkommeleg ferdsléare langs sjøen og på tvers av bryggegardane. Men dette er og ein indikasjon på kor einsidig bryggegardane var orienterte mot sjøen. Frå gardeigaranes synsstad var det tilsynelatande ikkje større nytte å henta i ei felles bryggjehøgda. Høgda på bryggjene måtte derfor regulerast ved lov for å skaffa ei offentleg ferdsléare. Lova viser at det offentlege forsøkte å nyttiggjera seg den private byggeaktiviteten til å sikre ein passasje langs Vågen. Dette inn-

²⁶ Herteig 1985B s.69 - 73.

²⁷ Herteig 1985A s. 28 - 29. Sjå og Knut Helle "Medieval Fires in Bergen - Revisited." The Bryggen Papers. Suppl. No. 6. s. 15

²⁸ Herteig 1985A s. 27.

²⁹ NgL 3 s. 14.

³⁰ Ersland, Dei Rosenkrantzke grunnbrev, under arbeid 2005. DHMS nr. 5 s. 30 - 40, Helle 1982 s. 703 - 705. Ersland 1994 s. 229-30

³¹ Herteig 1985A s. 28.

³² Sverres saga s. 83.

³³ NgL 2, Nyere By-lov. VI 3. Helle 1982 s. 186 og 191.

³⁴ Sjå Lorentzen 1952 s. 95ff. og Helle: "I høymiddelalderens utvikling setter brannkatastrofen i 1248 et større skille enn noen annen enkelthending." Helle 1982 s. 183.

³⁵ NgL 2, Nyere By-lov. VI 4.

trykket blir forsterka ved at lova også sette krav til breidda på bryggjene. Ei bryggje skulle vera like brei som eit strete, dvs 12 alen (6,6 m).³⁶ Breidda på bryggjene må i denne samanhengen vera lik avstanden frå det fremste gardshuset og ut til bryggjekanten (altså det vi ville kalla for bryggjelengda).

I Bugarden er det identifisera ulike bryggjelengder som må skriva seg frå byggjeperiodar både før og etter Bylova. Dei eldste lengdene er omkring 4 meter. Deretter auka lengda til omkring 5 meter, medan ho i neste utbyggingsetappe er målt til 3 meter. Deretter auka dette til 3,5 meter, medan den siste registrerte fasen, som kan vera frå 1300-talet, har ei lengde på 4,5 meter. Dette er likevel minstemål, bryggjene kan ha vore lengre. Vi må likevel stilla spørsmål ved om lovas krav om 6,6 meter nokon gong blei oppfylt. Dei registrerte lengdene på 5,5 og 4,5 meter viser kanskje kvar ein skal førestilla seg den øvre grensa. Ut i frå dei arkeologiske resultatata kan det altså sjå ut til at lova sitt lengdekrav ikkje blei etterkomne. Men dette er resultat som berre grunnar seg på undersøkingar i ein gard, og kan ikkje utan vidare nyttast som stadfesting av dei generelle tilhøva.

Det er viktig å merka seg at bylova gir eit bilete av bryggja som ein integrert del av garden. Sjøfarande som kom til byen skulle leggja skipa sine til ved bryggja til den garden der dei leigde hus. Bryggjene ved enden av allmenningane var derimot reserverte for dei som hadde tilhald i gardar ovanfor stretet.³⁷ Lova sikra på denne måten brukarane av bryggegardane retten til bryggjeplassen. Det var ein privat rett som galdt i gardens lengderetning. Som motyting kravde lova at dei same brukarane skulle halda bryggjene slik at det blei farbar passasje på tvers av bryggjene. Bygging av bryggjer ser dermed ut til å ha vore avhengig av initiativet innan kvar enkelt gard, men dette møtte avgrensingar i bylova, som kravde at bryggjene blei bygde etter ei felles norm slik at det blei etablert ein offentleg passasje på tvers framfor bryggegardane.

Retten til grunn og grensa mot sjøen

Eit spørsmål som naturleg melder seg i samband med utfylling i sjøen er kor langt ut forbi strandkanten ein grunneigar kunne hevda sin rett. Lovgjevinga i mellom-

alderen tek ikkje opp dette spørsmålet direkte, men eit avsnitt i landslova kan vera til hjelp. I landsleigebolken blir det fortalt at om nokon finn sel, nise eller fisk ovanfor marbakken, da skal finnaren dela funnet med grunn-eigaren.³⁸ Ein grunneigar kunne altså rekne som sitt område alt som var tørt land ved fjøre sjø, og vidare ut-over til ei viss djupn. I moderne tid er marbakken rekna som overgangen mellom grunt fjøreområde og djupare vatn. Slik var det nok i mellomalderen og. Ein ettermiddag i 1565 sprang ein tysk skreddar ut i Lungegardsvatnet og drukna da han kom ut over marbakken, fortel Absalon Pedersson.³⁹

I samband med bygrunn er marbakken nemnt ein gong i eit mellomalderdokument frå Bergen. Om grunnen i Brynjulfsgarden blir det i 1463 fortalt at tomta strekte seg frå Stretet og ned til marbakken.⁴⁰ Dette var den nordlege halvdel i garden, og han låg tett opp til Apostelkyrkjegarden (sjå fig. 21). Om den same grunnen opplyser eit diplom frå 1444 at han strekte seg frå stretet og ned i sjøen.⁴¹ Marbakken som grense for ein grunn i Oslo er nemnt i eit gåvebrev utferda i år 1300 frå kong Håkon Magnusson. Kongen gav fleire grunnar til Maria-kyrkja i Oslo. Om den eine av grunnane heiter det at han strekte seg frå kyrkjegarden og ut til marbakken.⁴² Det er altså mogeleg å finna belegg for at marbakken blei rekna som den ytste grensa mot sjøen innanfor bylovas område. Men når det gjeld bryggegardane i Bergen har dei arkeologiske undersøkingane sannsynleggjort at den opphavlege marbakken truleg var overskriden med fyllingar og bryggjer alt i høg mellomalderen. Marbakken gav såleis ikkje meining som nemning for den ytre grensa mot sjøen i det sentrale bryggeområdet.

Landslova og dei to dokumenta, eitt frå Oslo og eitt frå Bergen, seier berre noko som kan tolkast som ein generell regel om kor langt ut disposisjonsretten til grunn strekte seg. Bylova inneheld ikkje tilsvarende føresegner, men har føresegner om kor breie svalgangane og passasjane (veitene) mellom husa skulle vera. Det var lagmannen, gjaldkeren eller rådmennene som skulle ha tilsyn med at lova blei følgd på dette punktet. Og det er alt vist til at lova regulerte byggjehøgde og breidde (lengde).⁴³ Men lova seier ikkje noko om korleis eller kven som skulle ha tilsynet med ei utbygging i sjøen. For å få svar på dette spørsmålet må vi leita i det øvrige skriftele-

³⁶ NgL 2, Nyere By-lov. VI 4.

³⁷ NgL 2, Nyere By-lov. VI 15.

³⁸ NgL 2, Nyere Lands-lov. VII 65.

³⁹ NM I s. 287

⁴⁰ DN III nr. 862 - 1463.

⁴¹ DN X nr. 181-1444.

⁴² DN I nr. 92 - 1300.

⁴³ NgL 2, Nyere By-lov. VI 4

ge kjeldematerialet. Finst det kjelder som eksplisitt nemner utbygging i sjøen, og vil det i så fall vera mogeleg å utleia generelle reglar for ei slik utbygging?

Da byrådet i Bergen ein gong før 1437 leigde bort kjellaren under rådsstova, vinkjellaren og ein grunn nedanfor denne, galdt avtalen frå vinkjellaren og så langt ut i sjøen som dei tilgrensande eigedomane var utbygde.⁴⁴ Leigeavtalen blei fornya i 1480. Sidan brann var ein av avgrensingane for leigeretten, kan vi rekna med at det er brannen i 1476 som er bakgrunnen for fornyinga. Dokumentet frå 1480 repeterer stort sett innhaldet i den første avtalen.⁴⁵ Desse to dokumenta er særleg interessante fordi dei ikkje berre opplyser kva som skal leigast og vilkåra i samband med dette, men i tillegg gir retningslinjer for utbygginga av tomte. Etter den første avtalen skulle kjøpmennene få byggja *så langt ut i sjøen som andre gode menn, både på innsida og utsida, hadde bygt før*. Dette tyder på at det nedanfor vinkjellaren må ha vore eit breitt hukk før 1437. Med leigeavtalen skulle kjøpmennene få fylle ut dette, og bakgrunnen var truleg å retta av eit brot i ein nokolunde rettlinja bryggjefront.

Både byrådet og kjøpmennene kan ha sett seg tente med at det blei bygt vidare ut i Vågen fordi dette området var blitt eit etterslep for utbygginga elles i Bryggeområdet. Vilkår for utbygginga er tekne inn som eit tillegg i ein avtale frå 1437. Dersom kongen og riksrådet ikkje samtykte i at det blei bygt lenger ut enn tidlegare, eller dersom naboanlegga blei reduserte, da skulle kjøpmennene forplikta seg til å redusera si utbygging.⁴⁶ Dette samsvarar til dels med føresegnene i bylova om at dersom nokon bygde større hus og svalgangar enn det som var lovleg, da skulle det hoggast av.⁴⁷ Opplysningane frå 1437 kan tolkast slik at det i saker om utbygging i sjøen blei lagt stor vekt på naboutbygginga.

Dokumentet frå 1437 ryddar av vegen eit uklart punkt som oppstår når ein held saman leigeavtalen for hus og grunn på Breidaallmenning frå om lag 1437, med tilsvarende avtale frå 1480, da området på ny skulle byg-

gjast etter brannen i 1476. I den første avtalen er tomte ved Vinkjellaren nemnt som "...Thufften jnden att winkielleren..." i 1480 er nemninga "...thufften nedden aa winkielleren..." Koren Wiberg tolka dette slik at kjøpmennene først leigde allmenningsgrunnen ved sida av Vinkjellaren, mellom denne og garden Fatten, og at området nedanfor kjellaren først kom med i 1480.⁴⁸ Men presiseringa i brevet frå 1437 viser at det er den same grunnen som er omtala både i 1437 og 1480. Nemninga "...den Stadtz kieller och thufften udj fra..." erstattar "thufften jnden att winkielleren..." Dessutan kjem føremålet med leigeavtalen i 1437 klarare fram i presiseringa. Kjøpmennene skulle byggja hus på tomte og leigeavtalen skulle gjelda så lenge denne bygningen stod.

"Skulle the oc haffue for.ne kieller, thuft oc huus, saa lennge som the huus kand stande, som the ther nu sielfff upbygger. End naar the huuse vorder saa gamble. att the ey lenger staa kunde, eller anderledis kand thil hande bære (som Gud forbiude), att the kunde aff brenne, tha skulle for.ne kiøbmend inthet beuare sig met for.ne kieller eller thufft y nogen maade at bygge eller bygge lade, wden saa met skiell att the goude mend, som thaa er raadmend y Bergenn och stadzenns wmbot haffuer, wille them thet frembdelis bygge och wnde med theris guode willie."

Det kan ikkje vera tvil om at det her blir vist til ein bygning som kjøpmennene alt var i ferd med å reisa. Det er nærliggjande å tru at det var det hanseatiske kontoret sin administrasjonsbygning, Kjøpmannsstova. På same staden blei stova reist etter brannen i 1476.⁴⁹ Eit vilkår i leigeavtalen slik han blei oppsett om lag 1437, var at torget og allmenningen skulle vera uskadd og den allmenne ferdsla uhindra. Dersom kjøpmennene nytta den nedre delen av Breidaallmenning til grunn for Kjøpmannsstova, kunne dei unngå strid med vilkåra i leigeavtalen ved å forlenga allmenningen ut i Vågen. Dermed blei torget flytta utover, men elles uavkorta, og bryggjefronten justert på høgde med dei tilgrensande bryggjene. Men det kan og henda at allmenningsgrunnen på kvar side skulle vera torg. Torget i mellomalde-

⁴⁴ NgL IIR. 1 nr. 386.

⁴⁵ NgL IIR. 3 nr. 443.

⁴⁶ NgL IIR, 3 nr. 387. Om utbygging ved Autaallmenning lengst sør i Bryggeområdet

⁴⁷ NgL 2, Nyere By-lov. VI, 4

⁴⁸ Koren Wiberg 1908 s. 10.

⁴⁹ Bruns 1900 s. 374, Gerens Chronik. Under Anno 1480 står følgjande: "Tor sulven tiid wart to Bergen buwet des copmans staven." Det er denne kjeldestaden Koren Wiberg i første rekkje byggjer på, når han viser til Kjøpmannsstova som ein ny bygning i 1480. Koren Wiberg 1908 s. 10. Men Kjøpmannsstova er nemnt tidlegare og, noko Knut Helle meiner kan tyda på at Kjøpmannsstova kan ha eksistert i alle høve så tidleg som i 1450. Helle 1982 s. 711-12 og DN VII nr. 439-1450. HUB. VIII nr 42-1451. DN III nr. 830-1455. HUB. IX nr.358-1467. Denne siste kjeldestaden hadde Koren Wiberg sjølv studert i original, og kommentert at her var faktisk eit belegg for Kjøpmannsstova eldre enn 1480. Bergen byarkiv 646 Hd.3 s. 248-49. Bernt Lorentzen var merksam på desse kjeldestadane og tolka Geren slik at Kjøpmannsstova blei gjenreist i 1480. Lorentzen 1952 s. 156, 244. No er det ikkje sikkert at det huset dei tyske kjøpmennene hadde under bygging i 1437 er den første kjøpmannsstova. Men leigeavtalen, slik den blir presisert i 1437, skulle mellom anna opphevast dersom huset på tomte brann. Det må det ha gjort i 1476. Avtalen blei så fornya i 1480, og Kjøpmannsstova reist på nytt. Dessutan er det sannsynleg at det nett i tiåra før 1460 gjekk føre seg ei styrking av administrasjonen ved Det hanseatiske Kontoret i Bergen. Den første sekretæren må ha kome til Kontoret på denne tida. Han er nemnd første gong i 1448. Bruns 1939 s. 35. Det kan vera at han alt hadde vore ei tid ved Kontoret. Etter 1480 veit ein sikkert at sekretæren alltid heldt til på Kjøpmannsstova, like til den siste reiste frå byen i 1761.

ren er lite omtala. Det er nemnt i bylova, men det er berre dokumentet frå om lag 1437 og 1480 som lokaliserer torget til Breidaallmenningen.

På 1400-talet var truleg dei tyske kjøpmennene leigarar av dei fleste grunnane i bryggeområdet.⁵⁰ Dermed var det også dei som hadde initiativet ved utbygginga i Vågen. Utan at det var i strid med bylova når det gjeld høgd og breidd på bryggjene, kunne frontane flyttast stadig lenger ut i Vågen, så lenge utbygginga gjekk føre seg om lag jamsides frå gard til gard. Men bryggjene framføre allmenningane låg utanom området til kjøpmennene. For byrådet kan det ikkje ha vore ønskeleg at området med torget i enden av Breidaallmenning sakka akterut. Samstundes hadde neppe byrådet på denne tida økonomisk grunnlag til å følgja opp ei utbygging i Vågen. At det stod dårleg til med den offentlege økonomien kan utleiga av vinkjellaren og allmenningsgrunnen tolkast som eit indirekte prov på. Leigarane skulle overta vedlikehaldsansvaret for taket på Stemmestova, den faste møtestaden for byrådet. I tillegg gjorde avtalen det moegeleg for byrådet å sørgja for ei modernisering av torget.

Ein gjennomgang av leigeavtalane frå Breidaallmenning viser at det i skriftleg kjelder er moegeleg å spore eit lite avsnitt av den utbyggingsprosessen som gjekk føre seg på Bryggen i mellomalderen. Det er særleg formuleringa: "... och bygge saa langt wd, som andre guode mend bygt haffuer for inden och vden thill,..." som er interessant i denne samanhengen.

Breva frå Breidaallmenning og frå Brynjulfsgard er frå same periode, omkring 1437 og 1480, og frå 1444 og 1463. Held vi opplysningar frå desse dokumenta saman, kan vi identifisera tre ulike formuleringar som definerer den ytste byggegrensa for sjøgardane i Bryggeområdet. Formuleringane frå Brynjulfsgarden er "ned i sjøen" og "ut til marbakken." Desse formuleringane baserer seg på naturgitte punkt sjølv om uttrykket "ned i sjøen" ikkje kan reknast som eit absolutt fastpunkt. Det er derimot uttrykket "marbakken." Formuleringane i avtalane som regulerar utbygginga ved Breidaallmenning kan vi seia er relative i høve til sjølve utbyggingsprosessen i Bryggeområdet. Uttrykksmåten "... och bygge saa langt wd, som andre guode mend bygt haffuer for inden och vden thill,..." gir grunnlag for ei tolking som er dynamisk. Så snart ei utbygging overskrid grensa for kva som er utbygt tidlegare, er det moegeleg for andre å argumentera for at da kan deira utbygging følgja etter. Opplysningane frå Brynjulfsgarden

og Breidaallmenningen gir ikkje eit eintydig bilete, men på bakgrunn av det vi veit frå arkeologiske undersøkingar, må konklusjonen bli at det er Brynjulfsgarden som representerer avviket frå regelen i Bryggeområdet. Det er formuleringa frå utbygginga ved Breidaallmenning som samsvarar best med den store utfyllinga og utbygginga i Vågen som arkeologane har påvist.

Formuleringa i brevet om utbygging ved Breidaallmenningen frå omkring 1437, tyder på at bryggjekanten for enden av allmenningen låg lenger inne enn bryggjene framfor sjøgardane på kvar side.⁵¹ Forklaringa på at det var slik kan tolkast som eit resultat av at det ikkje fanst eit privat initiativ til utbygging framfor allmenningen på same måte som i sjøgardane. På kartet til Isaac van Geelkerck frå 1646 er det teikna to huk i den jamne bryggjefronten langs Bryggen (sjå figur 23). Det eine hukket er i sør og det andre i nord. Koren Wiberg meinte at dette var ei resultat av at grunnen innanfor ikkje hadde blitt bebygde med sjøgardar etter brannen i 1476. Dermed hadde bryggjene utanfor heller ikkje blitt utbygde i takt med bryggjene elles i området.⁵²

Når Brynjulfsgarden ser ut til å representera eit unntak frå den generelle utfyllinga i sjøen, kan det skuldast at dette var den nordlegaste garden i bryggeområdet. Kanskje var ikkje denne enno bygt så langt ut i sjøen som gardane lenger sør på Bryggen. I 1463 hadde ikkje utfyllinga i Brynjulfsgarden overskride marbakken, men strekte seg ned i sjøen, slik vi får opplyst i brevet frå

Figur 22: Utsnitt av Scholeussticket fra ca. 1580: indre deler av Vågen.

⁵⁰ Erslund 2005 s.52

⁵¹ NgL IIR. 3, nr. 386

⁵² Koren Wiberg 1908 s. 16 og plan II

1444. Det er freistande å sjå dette som eit mindre omfattande uttrykk for utbygging enn uttrykket ”så langt ut i sjøen som andre gode menn har bygt.”

Fasade i sjøen

I bryggeområdet danna det seg eit samanhengande kaianlegg framføre bygardane. På motsett side av Vågen, Strandsiden, kjenner vi ikkje til at det blei bygt bryggjer framføre gardane, eller om den ytste fronten i sjøhusa også markerte gardane sitt ytste punkt mot Vågen. Dermed blei det heller ikkje danna ei ferdselsåre på tvers av gardane langs sjøen.⁵³ På Scholeussticket frå omkring 1580 får vi truleg eit godt inntrykk av Vågsbunnen (Figur 22). Særleg interessante er fasadane mot sjøen. Her ser vi ingen bryggjer. Og dette står i ein klar kontrast til heile Bryggeområdet der eit stort og rettlinja kaianlegg dominerer framfor bryggegardane. Den forma for bygging mot sjøen som Scholeussticket viser i Vågsbunnen, minner om ein type sjøhus som er særleg karakteristiske for eldre pakkhus langs hamneområdet i Trondheim. Desse ligg vegg i vegg utan bryggje framføre. I slike hus blei det lossa og lasta direkte frå skutene.

Om Ceciliagard heiter det i 1386 at garden tidlegare var bygt ut i sjøen.⁵⁴ Ceciliagard var mellom dei gardane som låg lengst inne på Strandsiden (sjå fig. 21).⁵⁵ I dette området må utfyllinga ha vore enda meir omfattande enn i bryggeområdet. Her inne blei etter kvart heile Vågen utfylt, og i 1550-åra var utfyllinga komen så langt at heile området mellom Korskirken og Strandsiden var tørt land.⁵⁶ Gardane lengst inne må alt i seinmellomalderen ha mista all kontakt med sjøen. Dette må vera forklaringa på at Ceciliagard blir omtala som tidlegare utbygt i sjøen. I 1386 stod derimot garden på land i heile si lengde.

For den undersøkjinga eg her gjennomfører er det eit vesentleg moment at Ceciliagarden opphavleg må ha vore bygt ut i sjøen. Korleis skal dette tolkast? Er det lengre ut en ”ned i sjøen” eller ”ut til marbakken” slik det blir omtala for Brynjulfsgarden på 1400-talet?

Utover i høgmedialderen blei det bygt fleire gardar langs Strandsiden,⁵⁷ men det er først i dokument frå seinmellomalderen at det blir gitt opplysningar om kor-

leis gardane var bygde. I 1412 fekk Munkeliv kloster testamentert til seg eigedomsretten til eit par hus i Arnegard på Strandsiden. Husa stod ved sjøen på ytre sida i garden, og til desse høyrde også grunnen dei stod på.⁵⁸ Det er ikkje noko i dette brevet som tyder på at husa var bygde ut i sjøen.

Eit stykke utanfor Erkebispegarden låg i mellomalderen eit område kalla Borneskjær (sjå fig. 21).⁵⁹ Her leigde Munkeliv i 1420 ut ein grunn til Hans Borkvard. Tomta var 38 alen brei og 50 alen lang. I tillegg til dette skulle det følgje så stor byggjegrund (brevet brukar tomtestad) i vatnet som jamt med tomta. Ute i sjøen skulle leigaren få byggja så langt ut som han makta. Mot dette skulle klosteret ha fire lybske mark i gangbar mynt kvart år i leige. Så snart Hans Borkvard hadde reist tre hus ute i vatnet skulle og klosteret ha rett til å velja ut dei to beste av desse.⁶⁰ I dette dokumentet blir det uttrykkeleg fortalt at tomtegrunnen skulle utvidast ved utbygging i sjøen, og at føremålet var å auka arealet for husbygging. For Hans Borkvard kan dette ha fortona seg som ein god avtale, dess meir han bygde ut i sjøen, dess relativt rimelegare blei den årlege grunnleiga. I motsetnad til dei tyske kjøpmennene som leigde grunnen på Breidaallmenning, blei det ikkje gjort avgrensingar for kor langt ut i sjøen Hans Borkvard skulle få byggja.

Men utbygginga på Borneskjær kan ha vore eit særtilfelle. Dersom det var eit skjær her ute, var det kanskje dette som bokstaveleg tala var grunnen til den omfattande utbygginga. Borneskjær låg truleg der Tollboden ligg i dag, og utstikkarbryggjene ved anlegget kan vera bygde på det som opphavleg var Borneskjær. På Geelkercks kart frå 1646 (sjå figur 23) er det ikkje innteikna noko utbygging i sjøen, men det provar likevel ikkje at det kan ha vore ei utbygging i sjøen tidlegare, før den første tollboda med utstikkarar blei bygt i 1651. Den første utbygginga på Borneskjær kan ha blitt øydelagt. I Slottens Grundebog frå rekneskapsåret 1627-28 står det om eit bolverk ved Bradbenken at ”Samme grund er nu Ödde, och aff Storemb och Söenn sleet foruöst, giffuer derfor Ingen Grundeleje.”⁶¹ Kunne dette skje ved Bradbenken, så kunne det også skje på den andre sida av Vågen, som jo var kjent for å vera enda meir utsett for kraftig vind og høg sjø.

⁵³ Koren Wiberg 1921 s. 44. Helle 1982 s. 718.

⁵⁴ DN II nr. 498 - 1386.

⁵⁵ Helle 1982 s. 254.

⁵⁶ Helle 1982 s. 717.

⁵⁷ Helle 1982 s. 254-255.

⁵⁸ DN XII nr. 149 - 1412.

⁵⁹ Helle 1982 s. 286.

⁶⁰ DN XII nr. 170 - 1420.

⁶¹ Slottens Grundebog. Ermland 1989 s. 315 nr. 3

Den relativt detaljerte omtalen av utbygginga som vi finn i brevet om Borneskjær er nokså eineståande i dokumentmaterialet. Meir vanlege er dei generelle formuleringane ”ut” eller ”ned i sjøen”, som dermed også er vanskelegare å tolka. Slike døme finn vi i ei rad dokument frå seinmellomalderen og framover på 1500-talet. Etter eit forlik mellom arvingane til Smørsgodset i 1557 blei mellom anna bygarden Smørsgard delt mellom partane.⁶² Ein del av garden med grunnen vest for porten og ned i sjøen, skulle Erik Ormsson ha. Den andre delen gjekk til Trond Benkestok, som fekk tre gateboder lengst mot aust og halve grunnen ned i sjøen. Trond Benkestoks arvepart i Smørsgarden dukkar opp igjen i eit brev frå 1570 om arveskifte mellom barna hans.⁶³ No gjekk parten over til dei to søstrene Adelise og Kristin Benkestok, og til parten hørde eitt par hus med grunnen under, og deretter heile grunnen ut i Vågen. Om denne grunneigedommen blir det altså nytta to formuleringar: ”ned i sjøen” og ”ut i Vågen”. Formuleringane samsvarer godt med dei ein finn nytta om Brynjulfsgarden omlag hundre år tidlegare.

Det juridiske grunnlaget for utbygginga i sjøen

Superintendent Jens Schelderup skulle berre få byggja *så langt ut i sjøen som det var lovleg* da han i 1567 leigde ein del av Gassegrunn.⁶⁴ I dette brevet blir det vist til at det er lova som set grenser for kor langt ut i sjøen ein kan byggja. For grunnen på Breidaallmenning såg vi at det var så langt ut som andre gode menn hadde bygt som var avgjerande. Da Johan Moltke på vegne av kona si, Elsebe Harviksdotter, i 1419 bytte til seg ein grunn på Stranden mot at Munkeliv fekk 20 månads matsbol jord i Nordfjord, blei begge dei ovannemnde formuleringane nytta. Grunnen låg mellom Erkebispegarden og nokre hus som ein mann ved namn Torbjørn i Bildøy hadde sett opp. Leigarane skulle få byggje *så langt ut i sjøen som andre menn på Stranden hadde bygt, og som lova tillet*.⁶⁵ Meir om korleis lova regulerte utleigevilkåra får vi vita i eit brev datert 11. april 1562. I dette fornya kongen borgarmeister Anders Pederssons brev på ein gard i Vågsbunnen kalla Ivarsgard:

“Anders Pedersøn, Borgermester udi Bergen, fik brev paa fremdeles herefter at have, nyde, bruge og beholde den vor og Kronens jord og Grund, som hans Huus og Bygning nu paa staar, liggendes paa Hollænder Strædet næst op til Bryggesporden der sammesteds, og han udi nogen

forleden Tid derpaa har havt vor kiære Herre Faders Brev, hvilken for.ne. Jord og Grund strækker sig fra Gaden og Udi Søen saa langt som den nu med husbygning og Bolværk forfunden og begreben er, og siden fremdelis saa langt udi Vaagen, som den udi Fremtiden herefter, os og Byen til Nytte og Bedste, bebygges maa og kan efter Byloven, hvilken for.ne. Grund for.ne. Anders Pederesson og hans Hustru, som han nu har, mue og skulle have, nyde, bruge, og beholde kvit og fri uden all Jordskyld og Grundleie udi begges deres Livstid og saa lenge de leve, den ene etter den anden, og naar de baade er døde og afgangne, da mue deres Arvinger, eller hvem for.ne. Huse eller Bygning til arv og Eie fangendes vorder, nyde, bruge og beholde samme Jord og Grund efter Norges Lov, dog saa at de skulle give en redelig og tilbørlig Grundleie deraf efter som den Skik og Brug, som der til Bergen af Arilds Tid sædvanligt været har. Fredriksborg 11. April 1562.”⁶⁶

Det blir i brevet referert til lova to gonger. Når det galdt rett til å arva leigeretten til grunnen, skulle det følgja Noregs lov, men når det galdt utbygging i Vågen, skulle denne følgja bylova. Det var altså bylova som regulerte utbygginga i sjøen, men korleis?

Bylova inneheld som vi har sett ikkje særskilde vedtekter om dette. Det må difor vera nærliggjande å gå ut i frå at det er den generelle byskipingsbolken det blir vist til. Denne slår fast at hus skal stå slik dei alt er bygde, men om nokon vil setja opp nytt, da skal det byggjast slik lagmannen og gjaldkeren eller rådmennene synest er rettast, både til strete og til bryggjer, men og til allmenningar og veiter.⁶⁷ Problemet blir i kor stor grad ein skal forstå omgrepet hus bokstaveleg, eller om denne lovstaden gav mandat til å gripa inn overfor alle typar utbygging. Lova fortel at det er to instansar som har myndighet i slike saker. På den eine sida kongen og dei han har sett til å representera seg i byen, på den andre sida rådmennene i byrådet. Denne todelte myndigheten kjem til uttrykk i leigeavtalen for hus og grunn på Breidaallmenning. Etersom det var byrådet som stod som utleigar, var det berre kongen og riksrådet som kunne setja seg i mot ei utbygging:

“Item kannd thet och saa werre, att wor nadige herre koningen och rigens raad wille thet icke sambtøcke eller thillstede, att lenger er wd bygt y siøn, end før hafuer weret,...., thaa skulle for.ne. kiøbmænd med thet første opbryde.”⁶⁸

⁶² DN XXI nr. 1062 - 1557.

⁶³ DN VI nr. 805 - 1570.

⁶⁴ DN IX nr. 796 - 1567.

⁶⁵ DN XII nr. 166 - 1419.

⁶⁶ NRR 1 s. 343-44, sjå og s. 62 og 328.

⁶⁷ NgL 2, Nyere By-lov. VI 4.

⁶⁸ NgL IIR. 1 s. 682.

Vi kan dermed slå fast at det var i kor stor grad ei utbygging var i samsvar med allmenn byggeskikk som var avgjerande. Det må vera dette prinsippet som blir uttrykt med formuleringa ”så langt ut som andre gode menn har bygt.” Slik var det i seinmellomalderen truleg blitt sedvane at ein gard kunne byggjast så langt ut i sjøen som nabogardane. Dette må ha medført at hamneområdet i dei best utnyttede delane av byen blei regulerte av ein gjensidig påverknad. Den eine utbygginga trekte den andre med seg.

Ein føresetnad for eit slikt reguleringsprinsipp var tett bebyggelse. Der denne var meir spreidd blei vilkåra annleis. Difor kunne Munkeliv i 1420 gi Hans Borkvard lov til å byggja så langt ut i sjøen som han makta ute ved Borneskjær. Lenger inne på Stranden skulle derimot Johan Moltke og kona berre få byggja så langt ut som andre gode menn hadde bygt, og som lova tillet.⁶⁹ Det er likevel ein interessant forskjell mellom desse breva. Brevet til Hans Borkvard er eit grunnbrev, medan brevet til Johan Moltke er eit brev om makeskifte. Det første har som føremål å leiga ut grunn mot ei årleg leige. På sikt ville grunnen falla tilbake til Munkeliv og utviklinga av grunnen koma klosteret til gode. Dette blir jo også stadfesta ved at klosteret skulle få eigedomsrett til hus som Hans Borkvard skulle byggja. Brevet til Johan Moltke er derimot eit makeskifte der eigeretten til grunnen blir overført frå Munkeliv og til Johan Moltke og kona hans med full eigedomsrett. Likevel er det også i det siste brevet sett vilkår som avgrensar utbygginga i sjøen. Det kan da vera at klosteret ville hindra at Johan Moltke auka

verdien av grunnen ved utbygging i sjøen, utan at dette kom klosteret til gode.

Det kan drøftast om det er korrekt å omsetja omgrepet ”byggja” i desse dokumenta med å byggja som i å byggja hus, eller om det skal omsetjast med å leige, som i å bygsla. Når det gjeld Borneskjær, er det husbygging som er føremålet for vilkåret om kor langt ut leigaren kunne byggja. Men det kan også hevdast at det å leiga eit område i sjøen utanfor strand- eller bryggjekanten kunne ha interesse sjølv om det ikkje var utbygging i sjøen som var det primære målet. Det må ha vore viktig for leigarane at dei fekk best mogeleg kontroll med den verdfulle hamneplassen. Det er med andre ord ikkje i eitt og alt nausynt å tolka desse formuleringane som uttrykk for ei utbygging i sjøen. Det kan vera at det blir presisert at leigarane skal disponera området i sjøen som del av leigeavtalen. Med dette er det understreka at tolkinga av dei dokumenta som er trekte fram her, langt i frå er eintydige når det gjeld kva vi skal forstå med omgrepet ”å byggja ut i sjøen.”

Vi ser på den eine sida at dokumentmaterialet er relativt rikt på døme om utbygging, og at det av dette er freistande å seia at slik utbygging var vanleg, om ikkje regelen. På den andre sida er det også eit kjeldekritisk prinsipp å tillegga denne typen presiseringar provskraft for kva som ikkje var vanleg. Dersom slik utbygging hørde med til hovudmønsteret for bygging langs sjøen, ville det da vore nødvendig å presisera både rett til å byggja ut i sjøen og korleis dette skulle gå føre seg? I eit brev frå

Figur 23: Geelkercks kart frå 1646.

⁶⁹ DN XII nr. 166, 26. januar 1419

1458 leigde Munkeliv ut ein grunn som låg ved sjøen på Strandsiden. Leigaren skulle få byggja på grunnen etter eige ønske, men det blir ikkje sagt noko om å byggja ut i sjøen. Grunnen låg nest innanfor Arne Ivarssonsgard, truleg like innanfor Erkebispegarden.⁷⁰ Når dette brevet ikkje problematiserer utbygginga i sjøen må spørsmålet bli om kor representativt dette brevet er for kva som var vanleg praksis når grunnar ved sjøen blei utleigde. Det er freistande å trekkja den konklusjonen at det ikkje var sjølvstøtt at dei som disponerte grunn ved sjøen også hadde rett til å byggja utover i sjøen. I denne samanhengen kan det vera at dokumentmaterialet frå mellomalderen truleg har ein tendens til å vera meir representerte med det uvanlege enn det normale. Det var i dei tilfella der det var særlege tilhøve som måtte regulerast, at det var vanleg å setja opp skriftlege kontraktar.⁷¹

Utbygginga i Vågen på 1600-talet

Heilt fram til 1900-talet var det eit karakteristisk trekk at sjøbodene var bygde ut i Vågen og at det danna seg såkalla hopar mellom sjøhusrekkene. I hopane kunne mindre føringsbåtar leggja til inne i mellom husrekkene, og lasta og lossa opp og ned i sjøhusa.⁷² På Bryggen blei det derimot lasta og lossa ved bryggjene, og deretter blei varene frakta opp i bodene i bryggegardane.

Det har vore ei vanleg oppfatning at dette var ein forskjell mellom Bryggesiden og Strandsiden med tradisjonar tilbake til mellomalderen. Og ei forklaring har vore at hamnetilhøva var betre på Bryggesiden. På Strandsiden var bebyggelsen meir utsett for vær og vind. Hopane gjorde det mogeleg å laste og losse sjølv om vinden stod inn Vågen frå nordvest.⁷³ Men studerer vi dei eldste karta over Bergen legg vi merke til ei interessant endring. Geelkercks kart over Bergen frå 1646 (Figur 23) er det eldste kartet vi kjenner, og det er påfallande at sjølina langs strandlina er slett. Det er ikkje teikna noko som tilsvarar dei karakteristiske hopane.

Det kunne være freistande, slik som det faktisk også er blitt gjort, å forklare dette med at det eldste kartet er for skjematisk til at slike detaljar som hopane er tekne med. Men ei slik tolking står i motsetnad til at sjølina elles langs Vågen på Geelkercks kart er rik på detaljar. Eit anna kart som kan ha hatt Geelkercks kart som føre-

legg, og som er datert til 1660-61, viser derimot to hopar på Strandsida ved Smørsallmenningen, der det ser ut til at tre gardsrekker er bygt ut i sjøen (Figur 25). Elles er sjølina frå Torget til Nordnespynten ubrotten. Samanliknar vi dette med eit kart som er datert til 1654 (Figur 24),⁷⁴ blir forskjellen slåande. Her ser vi at heile Strandsiden er fullt utbygd med hopar. Dette kartet kan vanskeleg vera eldre enn det kartet som er datert til 1660-61, eller snarare 1660-61 kartet skal kanskje ha ei tidligare datering? Det kan vera yngre enn Geelcercks kart frå 1646, men eldre enn kartet frå 1654.

Kartet frå 1654 viser i tillegg til alle hopane, også det fullt utbygd anlegget ved Tollboden. Tollboden var ny i 1651, og når den da ikkje er teikna inn på kartet vi ser på ill. 25, er dette eit sterkt indisium for at det er teikna mellom 1646 og 1651. Dei tre karta viser i så fall ei utvikling frå 1646 til 1654. Men da må konklusjonen bli at hopane oppstod etter 1646, og at byggemåten må ha spreidd seg fort fram til midten av 1650-åra.

Dersom tolkinga av dei eldste karta er rett, må det ha gått føre seg ei utbygging som fortener nemninga ”byggeboom.” Men er det mogeleg å dokumentera denne utbygginga på annan måte enn ved hjelp av kart der både dateringa delvis er usikker, og der tolkinga av detaljar kan vera usikre? Vanskane knyter seg først og fremst til å skaffa fram kjelde materiale som gir grunnlag for slutningar om meir enn enkelteigedommar spreidd over relativt store avstandar i tid, slik vi ser av det alt omtalte diplom materialet frå mellomalderen. Diplommaterialet frå Bergen for 1600-talet er stort, men systematisk totaloversikt kan vi ikkje rekna med å finna ved hjelp av desse breva. Til det veit vi for lite om overleveringsgrad. Eit slikt totaloversyn kan vi derimot etablere med Grundebog for Bergen. Boka blei oppretta i 1686, og har i alt innførslar for 2355 grunnar fordelt på Nykirke-, Korskirke- og Domkirkesoknet med tillegg av dei grunnane som høyrde inn under Kontoret (Bryggeområdet). Det var 830 i Nykirkesoknet, 796 i Domkirkesoknet, 666 i Korskirkesoknet og 60 ved Kontoret.⁷⁵

I grunnboka er det i alt 766 grunnar som har ei eller anna form for datering. Når 766 av i alt 2355 grunnar i Grundebog for Bergen er daterte, inneber det at dateringsåret for 32,5% av gjeldande leigeavtalar er kjent.⁷⁶

⁷⁰ DN II nr. 825, 26. mars 1458

⁷¹ Hamre, Lars. Diplomantik

⁷² Denne strukturen blei i det vesentlege øydelagt i tre etappar. Den første ved ein brann i 1901, deretter brannen i 1916, og til slutt ved eksplosjonskatastrofen i 1944.

⁷³ Helle 1982 s. 718

⁷⁴ Harris 199 s. 18 - 20

⁷⁵ Erslund 1989 s. 30, 39 - 48. Eg har her gjort greie for korleis boka er ført og kva opplysningar innførsle inneheld.

⁷⁶ Ikkje alle desse dateringane er etter grunnbrev. Nokre skriv seg frå skøyte og andre frå såkalla setlar, truleg ei mellombels ordning inntil eit grunnbrev blei sett opp. I dei tilfella der det blir oppgitt årstal for skøyte viser dette til eigeoverdraging og ikkje ei nyordning av leigehøvet til grunnen.

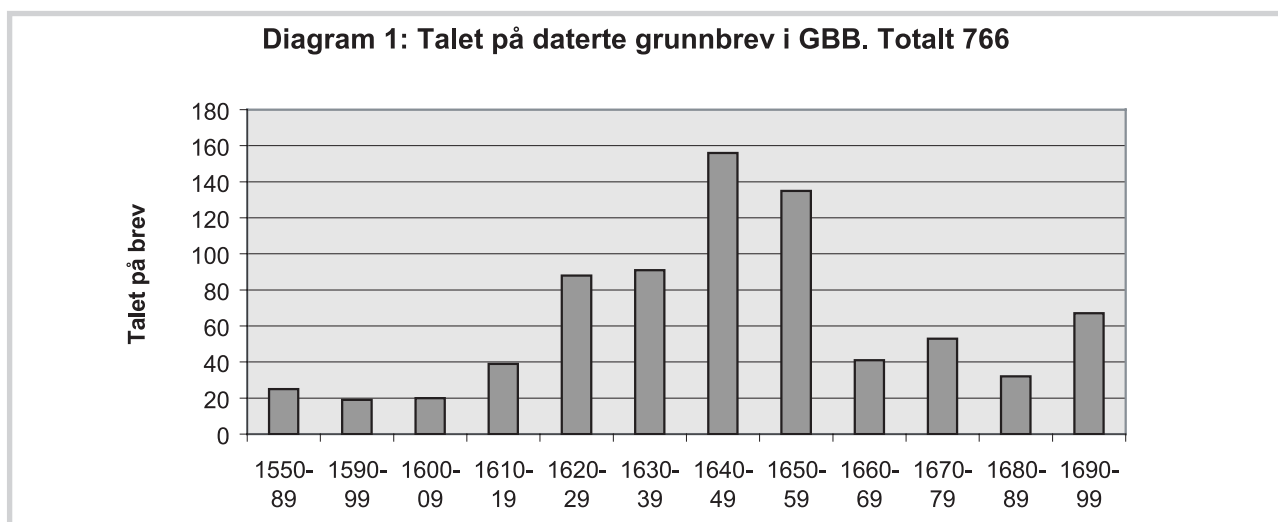
teringane, blir bildet som vist i diagram 1. Diagrammet viser at det er færrest av dei eldste dateringane. Det er ikkje overraskande, men på den andre sida viser tabellen at det heller ikkje er flest i dei yngste tiårsklassane. I den første søyla har eg slege saman alle dateringar mellom 1550 og 1589 fordi tala for kvart 10 år i perioden er små. I tiåra etter ser vi at talet på dateringar stig stadig brattare fram til 1640-åra, deretter går den litt tilbake i 1650-åra. Men frå 1650-åra og til 1660-åra fell talet på dateringar kraftig og heldt seg på om lag dette nivået til 1690-åra, da vi igjen kan registrera ein mindre auke i dateringar. Dette er eit overraskande resultat.

Ettersom Grundebog for Bergen er ført med mange nye innførsler i perioden 1686-99 og grunnleigebreva med jamne mellomrom blei fornøya, skulle vi forventast at diagrammet ville visa eit bilde der talet på dateringar auka nokolunde jamt frå den eldste gruppa og fram til Grundebog for Bergen blei sett opp. Til å forklara at det verkelege bildet er annleis, kan vi stilla opp tre moment. For det første er det ikkje sikkert at grunnbrev blei erstatta sjølv om grunnen fekk ein ny leigar. Eldre grunnbrev ville ha rettskraft gjennom generasjonar. At det delvis har vore slik vitnar jo førekomsten av 130-140 år gamle brev om. Talet på dateringar seier truleg difor mest om svingingar i frekvensen for utferding av nye brev. Med andre ord at det i talet på brev må det vera ei overvekt av brev for grunnar som ikkje før har vore utleigde, og som alle tilhørde Manufakturhuset. Det kan vera med å forklara kvifor det er så mange grunnar som tilhørde Manufakturhuset mellom dei daterte grunnleigene. All grunn som tidlegare ikkje var utleigd, var i utgangspunktet kronas grunn. Men kongen hadde i 1660 overdrege retten til å motta leige for alle kronas grunnar i Bergen til Manufakturhuset. Det er også dette som er bakgrunnen for at Grundebog for Bergen blei sett opp.⁷⁸

Den sterke stinginga i daterte brev vi finn fram til 1650-åra, kan ha årsak i at det i tiåra fram mot 1660 var aukande etterspørjing etter byggegrunn i Bergen. Denne etterspørjinga kan ha ført til press på den gamle grunnleigemassen, men kunne også møtast ved utstyking av nye grunnar. Det tredje momentet til å forklara diagrammet heng saman med momentet om aukande etterspørjing. Det store fallet i dateringar frå 1650-åra til 1660-åra kan på den eine sida ha årsaka si i ei sviktande etterspørjing, eller at området innanfor grensene til Nykirke- Domkirke- og Korskirkesoknet i hovudsak ikkje lenger hadde tilgang på etterspurd grunn. Med det er det sagt at vi ikkje utan vidare skal tolka diagrammet slik at etterspørjinga etter grunn avtok sterkt frå 1650- til 1660-åra.

I diagram 1 ser vi korleis dei 766 daterte grunnane fordeler seg på tiår. Kva så om vi delte dette diagrammet opp etter eigargrupper? Diagram 2 viser dateringane av Manufakturhusets grunnar. I dette diagrammet finn vi nett den same tendensen som tidlegare. Det overraskar ikkje. Manufakturhusets grunnar utgjer 76,5% av dei daterte grunnane. Likevel ser vi ein tendens til utjamning, ulikskapen i høgde mellom dei høgaste og mellomhøge søylene er ikkje så stor i dette diagrammet. Diagram 3 viser dateringane for dei privateigde grunnane. I dette diagrammet ser vi at bildet er svært ulikt dei figurane vi tidlegare har stilt opp.

Her ser vi at 1620-åra er det tiåret som har dei fleste dateringane, men at også 1630- 1640- og 1650-åra er godt representerte. Men også i dette diagrammet er det eit kraftig fall i dateringar mellom 1650- og 1660-åra, deretter ei mindre, men jamn stigning fram til 1680-åra. Talgrunnlaget er likevel så lite at tendensen etter 1660-åra kan vera tilfeldig. For 1690-åra finst det ikkje dateringar mellom dei private grunnane. Dette er interessant ettersom det er

⁷⁸ Erslund 1989 s. 28

Diagram 2: Talet på daterte grunnar som gav leige til Manufakturhuset fordelt per tiår. Totalt 586

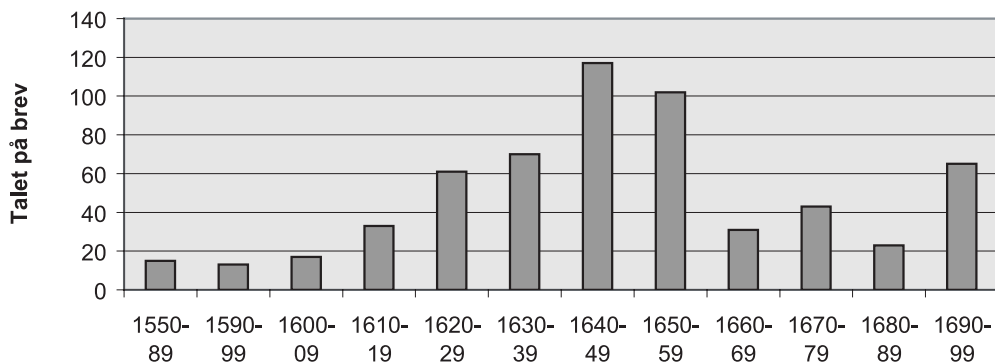
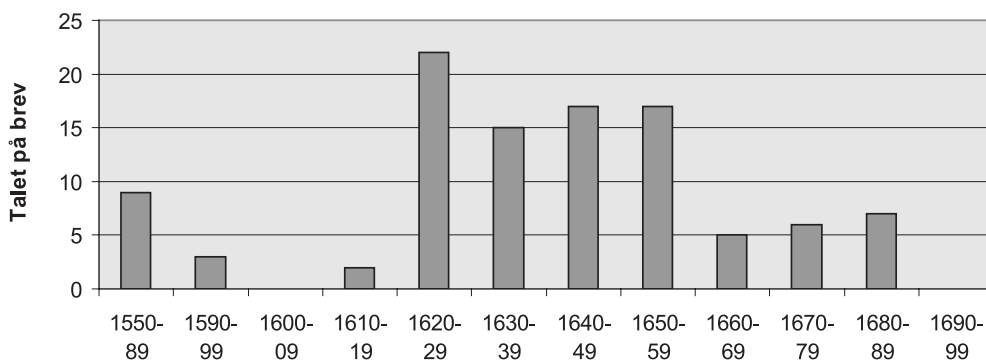

Diagram 3: Talet på privateigde grunnar med daterte brev i GBB, fordelt per tiår. Totalt 104

for dette tiåret vi har registrert ein monaleg auke i dateringane i diagram 1 og 2. Datering for private grunnar finn vi heller ikkje i det første tiåret av 1600-talet. For 1590-åra finn vi at tre av i alt 19 daterte grunnar er private, medan perioden 1530-89 har ni private av 25 daterte grunnar, eller 36%. Dette siste viser at det er ei overvekt av private grunnar mellom dei eldste daterte, om ein ser det på bakgrunn av at dei private grunnane utgjer 13,5% av den samla mengda daterte grunnar.

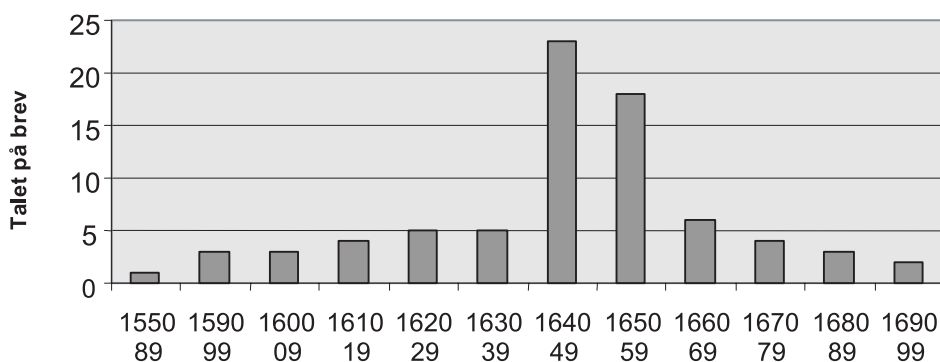
Kva bilde får vi da om vi lagar ei dateringsfordeling også for dei kyrkjelege eigde grunnane? Svaret finn vi i diagram 4. Som i diagrammet for dei private grunnane finn vi også i diagrammet for dei kyrkjelege grunnane sterkt avvik i høve til diagrammet for alle grunnane og diagrammet for dei offentlege daterte grunnane. Her er det og viktig å ta med at diagrammet for dei kyrkjelege grunnane skil seg sterkt frå diagrammet for dei private grunnane, slik at vi for datering fordelt etter tiår har tre ulike figurar alt etter om vi ser på dei offentlege, private eller dei kyrkjelege grunnane.

Diagrammet for dei kyrkjelege grunnane viser ei jamn datering fram til 1640-åra. I dette tiåret aukar mengda av dateringar svært sterkt, for så å gå tilbake noko i 1650-åra. Deretter oppstår det same fallet i 1660-åra som vi har registrert i dei andre figurane. Men deretter viser dei kyrkjelege daterte grunnane ein jamn tilbakegang i dateringar for kvart tiår fram til og med 1690-åra.

Dersom vi reknar ut gjennomsnittsåret for dateringa etter eigargruppe,⁷⁹ vil vi for dei private grunnane få 1636 som gjennomsnittsåret, for kyrkjelege grunnar 1644 og for Manufakturhusets grunnar 1648. Når dei private grunnane ikkje har datering i 1690-åra, må dette føra til ei forskyving av gjennomsnittsdateringa bakover i tid. Denne tendensen blir forsterka ved at toppen i mengda av daterte grunnar fell i 1620-åra, noko som er to tiår tidlegare enn for dei to andre eigargruppene. Når dateringane for dei kyrkjelege grunnane viser ein klar avtakende tendens like fram til 1690-åra, eit tiår der vi registrerer ein ny vekst i dateringane av grunnar som tilhøyrrer Manufakturhuset, forklarar dette ulikskapen

⁷⁹ Summen av alle årstal dividert med talet på grunnar.

Diagram 4: Talet på kyrkjelege grunnar med brev i GBB, fordelt per tiår. Totalt 76

mellom den gjennomsnittlege dateringa for dei kyrkjelege og Manufakturhusets grunnar.

På bakgrunn av dateringsanalysen, og at så mange grunnar har datering tilbake til 1500- og tidleg 1600-tal, må vi kunna setja opp den hypotesen at grunnbrev ofte følgde grunnen frå leigar til leigar, og at tilveksten i dateringar i stor grad kan reflektera nyutstyking av grunn som eit resultat av vekst i bybebyggelsen. Men vi kan heller ikkje sjå bort frå at dersom etterspørselen etter grunn auka, så ville det føra til press på tidlegare grunnutleiger. Anten kunne det skje ved at rimeleg store grunnar kunne delast opp, og dermed utstyrast med nye leigebrev, eller at etterspørjingspresset i seg sjølv gjorde det mogeleg for grunneigaren å reforhandla grunnleigevilkåra. I slike tilfelle ville vi få nye leigebrev til erstatning for eldre. Vi må i alle høve slå fast at dateringane ikkje seier noko om når dei enkelte grunnane blei leigde ut første gongen. Dette kan berre avgjerast ved å samanhalda dateringane med andre kjeldedata.

Analysen av dateringane kan tolkast slik at det må ha vore ein sterk auke i etterspørjinga etter grunn i 1630-40, og -50 åra, med ein topp i 1640-åra. Det må og vera interessant at dateringsanalysen viser at dei tre hovudeigargruppene har klart ulikt mønster i mengda av daterte grunnar. Det kan tyda på at om vi ser desse gruppene kvar for seg, kan dei ha vore aktive aktørar på ulike tidspunkt i ein grunnleigemarknad i endring. Når mengda daterte grunnar fell bratt i 1660-åra kan dette skuldast eit fall i etterspørjinga, men vi kan heller ikkje sjå bort i frå at etterspørjingspresset på dette tidspunktet blei møtt på andre måtar enn ved utferding av leigeavtalar i dei tradisjonelle byområda.

Fallet i grunnbrev daterte etter 1660-åra kan ha bakgrunn i at på dette tidspunktet var det meste av den ettertrakta byggegrunnen i desse sokna oppteken, og at nyutleiger heretter

fann stad utanfor desse bydelane. Grundebog for Bergen har også opplysningar om utleiger i Sandviken. Mange av utleigene for grunn i Sandviken er frå 1650-åra, og ingen er eldre. Det blir da naturleg å stilla den hypotesen at fallet i talet på grunnbrev i dei gamle bydelane ikkje skuldast stopp i utleige, men at det nå var interessant å leiga grunn i nye bydelar, kan hende først og fremst fordi den mest attraktive grunnen ved Vågen var oppteken. Sandviken blei eit alternativ fordi her var det gode hamneforhold.

Med bakgrunn i dateringsanalysen av grunnleigene kan vi konstatere at den store toppen i utferdinga av grunnbrev ved midten av 1600-talet er samanfallande med at det på kart frå same perioden er mogeleg å studera utviklinga av det særmerkte hopsystemet. Det kan da vera vera ei forklaring at det er den store etterspørjinga etter grunn langs Vågen som skaper systemet. Auka etterspørjing etter hamneplass fører til at sjøbodene langs Strandsiden blir forlenga ut i Vågen. Når dette ikkje lenger er mogeleg i stor skala, flytter etterspørjinga seg til nye bydeler, først og fremst Sandviken.

Konklusjon: Tre fasar for utbygging av sjøgardar i Vågen

Dei store utfyllingane i Vågen let seg spora i det skriftelege kjeldematerialet. Dette materialet inneheld formuleringar som peikar mot at det fanst eit juridisk grunnlag for utbygginga. Dette grunnlaget baserte seg i stor grad på kva som hadde var sedvane når det galdt utbygging, men heldt og ope for at kongen eller rådmennene i byen kunne gripa inn dersom slik utbygging ikkje var ønskjeleg. Det hadde dei juridisk grunnlag for etter bylova. Dei arkeologiske resultatane gjeld bryggeområdet, medan dei skriftelege kjeldene viser at utbygging i sjøen har gått føre seg langs heile Vågen.

I Bryggeområdet har bryggjefronten vore eit karakteristisk trekk like frå slutten av 1100-talet. På Strandsiden ser det derimot ikkje ut til at bryggjer framfor sjøhusa var det vanlege. Ein hypotese kan da vera at bryggeområdet representerer ein alderdommeleg byggeskikk alt i seinmellomalderen. Ei tilgrensande tolking er at det er reguleringane i bylova om korleis bryggjene skal utformast, som skapte det særmerkt bryggjeleg. Dersom ikkje desse reguleringane hadde lagt føringar på utbyggjarane, er det mogeleg at det også her ville ha blitt bygd sjøhus med fasaden rett i sjøen. I denne vurderinga må vi også ta med at i dei arkeologiske undersøkingane på Bryggen, er det gjort funn som tyder på at fasaden like i sjøen også representerer den eldste utbygginga i bryggeområdet.⁸⁰

Dei seinmellomalderske sjøbodene utan bryggjer i fronten, var del av lange husrekker. Truleg hadde desse husrekkene også langsgåande passasjar under svalgangane mellom husrekkene. Dermed var det mogeleg å byggja husfrontane vegg i vegg ute ved sjøen. Slik ser det ut til at situasjonen er på Scholussticket (1580) når det gjeld Vågsbunnen. Scholussticket viser bebyggelsen på Strandsiden frå landsida. Men sjøhusa ser frå dette perspektivet ut til å ligga gavl ved gavl. Det er freistande å sjå for seg det bodsystemet ein mellom anna kjenner frå Trondheim.

Det kan sjå ut til at det er ein ny fase som tar til på 1600-talet. Nå er presset på hamneområdet blitt større, truleg fordi næringsmessige føresetnader er i endring. Ved midten av 1600-talet blir sjøbodene bygde langt ut i Vågen med hopar mellom. Hopsystemet gjer det mogeleg med ei

utviding av talet på bodar som får direktekontakt til sjøen. Men innovasjonen skyt først verkeleg fart i det sjølina langs Strandsiden av Nordnes blir fullt utnytta.

Vi kan dermed setja opp tre ulike fasar - eller typologiar - for utbygginga i Vågen: 1) Høgmellomalderens bryggjefase. 2) Seinmellomalderfasen med fasade rett i sjøen. 3) Tidleg nytid (1600-talet) med hopsystem. Den siste modellen blir utvikla innanfor den sterkaste handels- og sjøfartsøkonomien i Norden på 1600-talet, og driv derfor fram innovativ nyskaping innanfor eit område med stort press på ein knapp ressurs, som er byggeplass for sjøbodar. Det må i denne samanhengen understrekast at utbygging i sjøen, slik det er referert til i dokumentmaterialet frå seinmellomalderen, ikkje utan vidare kan tolkast som ei utbygging etter eit hopsystem. Slike dokument finst jo også frå Bryggeområdet, og der kan vi sikkert seia at det ikkje blei bygt hopar.

For mellomalderen ser det ut til at vi må leggja stor vekt på formuleringa "så langt ut som andre gode menn har bygd." Dersom ein slik regel blei brukt, ville ikkje det vera i strid med ein modell som føreset ein jamn utbygd front av sidestilte fasadar mot Vågen. Dette byggemønsteret ville ikkje bli utsett for press så lenge etterspørjinga etter laste- og losseplass heldt seg under eit visst nivå. Dette nivået blei overskride på det tidspunktet den sjøretta næringsverksemda var i endring og det ikkje var meir tilgjengeleg byggegrunn til nye sjøbodar i breidda langs Vågen. Det er i dette punktet at det særlege hopsystemet blir fullt utvikla, truleg ved midten av 1600-talet.

⁸⁰ Herteig 1985B s. 69 - 72

7 Trondheim bymark – takmark og utmark

Ragnhild Berge

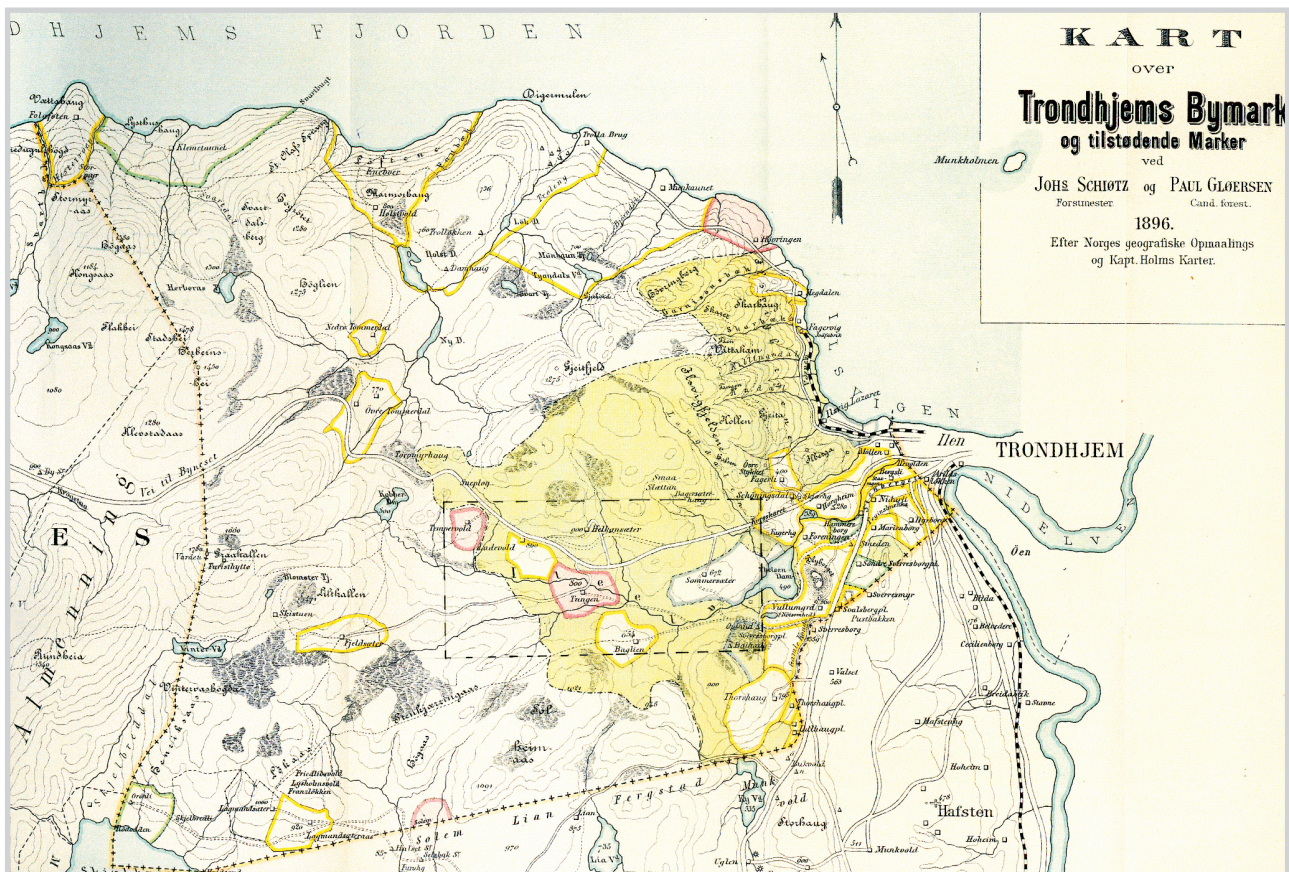
En kort presentasjon av den første arkeologiske undersøkelsen i Trondheim Bymark, og de implikasjoner resultatene kan ha for oppfatningen av takmarkens eldste historie.

Bymarka er spesiell for Trondheim. Ikke mange byer har sin gamle utmark bevart i samme grad, og få steder har man områder så å si urørt av moderne inngrep så nært ved den opprinnelige middelalderbyen. Trondheim Bymark utgjør ca 30 km² og er den nordøstre delen av et større markaområde på Byneshalvøya vest for byen. I dag er Bymarka det kanskje mest verdsette og benyttede utfartsterrenget for innbyggerne i Trondheim. Slik har det ikke alltid vært. I perioden 1850 – 1875, var bosetningen trolig på sitt høyeste, og kommunen registrerte ca 50 *plasser*, setrer eller gårdsbruk, i Bymarka.

Av et vedheng fra ca år 1310 til Magnus Lagabøters Bylov av 1276 går det fram at Bymarka var takmark for Trondheim og hørte inn under byens jurisdiksjon (Blom 1956:284).

Betydningen av ordet takmark er omdiskutert, men vi skal her skille mellom to hovedbetydninger. For det første kan takmark eller bymark betegne den *utmarka som lå til byen* (jfr. Hagland og Sandnes 1997). Takmark kan for det andre også betegne grense eller merke, eller *området som lå innenfor grensene*, og er spesielt brukt om *kjøpstedenes jurisdiksjonsområde* (Blom i KLN; bind XVIII, 1974). I forhold til andre deler av det nære omlandet hadde dermed Bymarka en spesiell status ovenfor Trondheim by, idet den var utmark for byen, men den var også en del av byens rettslige område. Grensen mellom byen og utmarka gikk ved byporten ved Skansen i Ila.

Fig 26: Trondheim Bymark anno 1897. Kartgrunnlag fra Joh. Schiøtz (1897): 25-Aarsberetning om Skovbeplantningen af Trondhjems Bymark: 1872-96: med et kart. Grønn farge viser området for plantingen. Ytre linje (+-+) viser grensen for Trondheim Bymark. Stiplet utsnitt viser undersøkelsesområdet. Merk at Baklidammen ikke eksisterte da kartet ble laget.

I 1997 startet undertegnede arkeologiske undersøkelser i Bymarka. Undersøkelsen ble foretatt som ledd i mitt hovedfagsarbeid ved arkeologistudiet ved Vitenskapsmuseet, NTNU (Berge, R, 1999). Målsettingen var å belyse bosetning og ressursutnyttelse i Bymarka, og hvordan dette stod i forhold til bosetningen i bykjernen i Trondheim og bruken av Bymarka fra byen. Oppgaven rommet også en kildekritisk problemstilling om en samlet bruk av skriftlige og arkeologiske kilder fra et arkeologisk ståsted.

Dersom man bortser fra Fischers utgravninger av Sverresborg i 1936 – 37 (f.eks. Lunde og Alsvik 1983), var dette de første arkeologiske undersøkelsene som er foretatt i Trondheim Bymark.

En drivkraft ved starten av undersøkelsene var ønsket om å bidra til å belyse forholdet by – omland, og da det man kan kalle ”mellomliggende bosetting”, dvs områder som ligger i grenseland mellom by og land. Et viktig spørsmål knyttet til dette var hva slags bosetting dannet det seg i utkanten av en by? I undersøkelser av byene har sammenhengen til omlandet oftest blitt vektlagt i forhold til byoppkomst og grunnlaget for middelalderbyene, og gjerne for å belyse handelsøkonomiske og administrative forhold. Det daglige samspillet mellom by og omland har vært lite synlig. I arkeologiske studier av byene har undersøkelsene i all hovedsak vært begrenset til bykjernene og periodene før nyere tid. Undersøkelser av by og land i historisk tid har nærmest framstått som atskilte områder i arkeologien, der landsbygdas andel har vært meget begrenset (dette er berørt i diskusjoner i META 1992 av Ekroll, s 29; Olsen, s 18; Sandnes, s 61; se også Johansen 1990 og Berglund 1995, 1998).

Selv om prosjektet omfattet bosetningsspor fra eldre jernalder fram til 1900-tallet, skulle også jeg komme til å bli hengende ved en fascinasjon for problemstillinger knyttet til perioden rundt byens oppkomst, nærmere bestemt grunnlaget for opprettelsen av takmarken.

Jeg vil her presentere noen resultater fra undersøkelsen, og spesielt rette søkelyset på forhold som har betydning for oppfatningen av Bymarka i tiden rundt byens dannelse.

Feltarbeidet

Arbeidet i felt bestod i registrering av bosetnings- og bruksspor synlig oven mark kombinert med en rekke mindre utgravninger i spesielle, utvalgte kulturminner. Meto-

den ble valgt med henblikk på å forsøke og få overblikk over hvilke typer kulturminner som fantes og deres geografiske utbredelse samt skaffe materiale som kunne brukes til å tidfeste dem. En kombinasjon av registrering og ”kikkehullsutgravninger” ga dessuten et godt utbytte samtidig som det kunne gjennomføres med minimalt med mannskap og kostnader. Samlet ble det brukt min. 19 uker i felt, der jeg jobbet alene eller sammen med en medarbeider. Feltarbeidet innbefattet registrering, 12 mindre utgravninger i fossil åkermark, utgravning på tunet til to av plassene samt en mindre utgravning i en tuft

Øvre Iladalen ble valgt som undersøkelsesområde for feltarbeidet. Iladalen ligger sentralt i Bymarka. Dalen har også i tidligere tider vært lett tilgjengelig fra bykjernen, og den er forbundet med byområdene gjennom vassdraget i Ilabekken, som har gitt navn til dalen. Dalen har flere plasser, setrer og gårder, som har vært og er i bruk inn i vår tid. Feltarbeidet tok utgangspunkt i fire av disse plassene: Tunga (eldste skriftlige belegg 1542), Lavollen (1630), Baklia (1620) og Helkanseter (1628).

Kartleggingen av fossil åkermark var en nøkkelbrikke i undersøkelsen, og korndyrking ble betraktet som en indikator på fast bosetting og gårdsdrift. Det ble vektlagt å finne avgrensningen av innmarka til de fire plassene, påvise nye og eldre dyrkingsspor og bruksmønster på innmarka samt påvise bruksmønster og fossile spor av dyrking som bryter med grensene til de kjente plassene.

Det ble registrert fossil åkermark både på innmarka og i utmarka til de fire plassene. Den fossile åkermarka i Iladalen er kjennetegnet av jevn, tilnærmet steinfri markoverflate og åkerreiner. Jordborstikk viste relativt tykke lag med tilnærmet homogen, brun jord, i motsetning til den alminnelige bleikjordsprofilen som finnes naturlig i barskog. Åtte ulike områder med fossil åkermark ble nærmere undersøkt ved til sammen 12 mindre utgravninger. De fleste av disse var sjaktgravninger gjennom åkerreiner. Sjaktene ble lagt vinkelrett på lengderetningen av åkerreina, og gravd så lange at de dekket bade en del av åkerflata og jordveltet under terrassekanten. Som regel var 2,5 – 3 m lengde nok for at profilen skulle gi et tilstrekkelig inntrykk av massetransporten og sammenhenger mellom dyrkingslag. Alle sjakter ble gravd stratigrafisk og det ble gravd manuelt med spade og graveskje.

Åkeren i utmarka

Den eldste åkeren som ble påvist i undersøkelsen ligger i utmarka mellom to av plassene, Lavollen og Helkanseter. Åkeren ligger i en slak helling mot sør. Den er ca

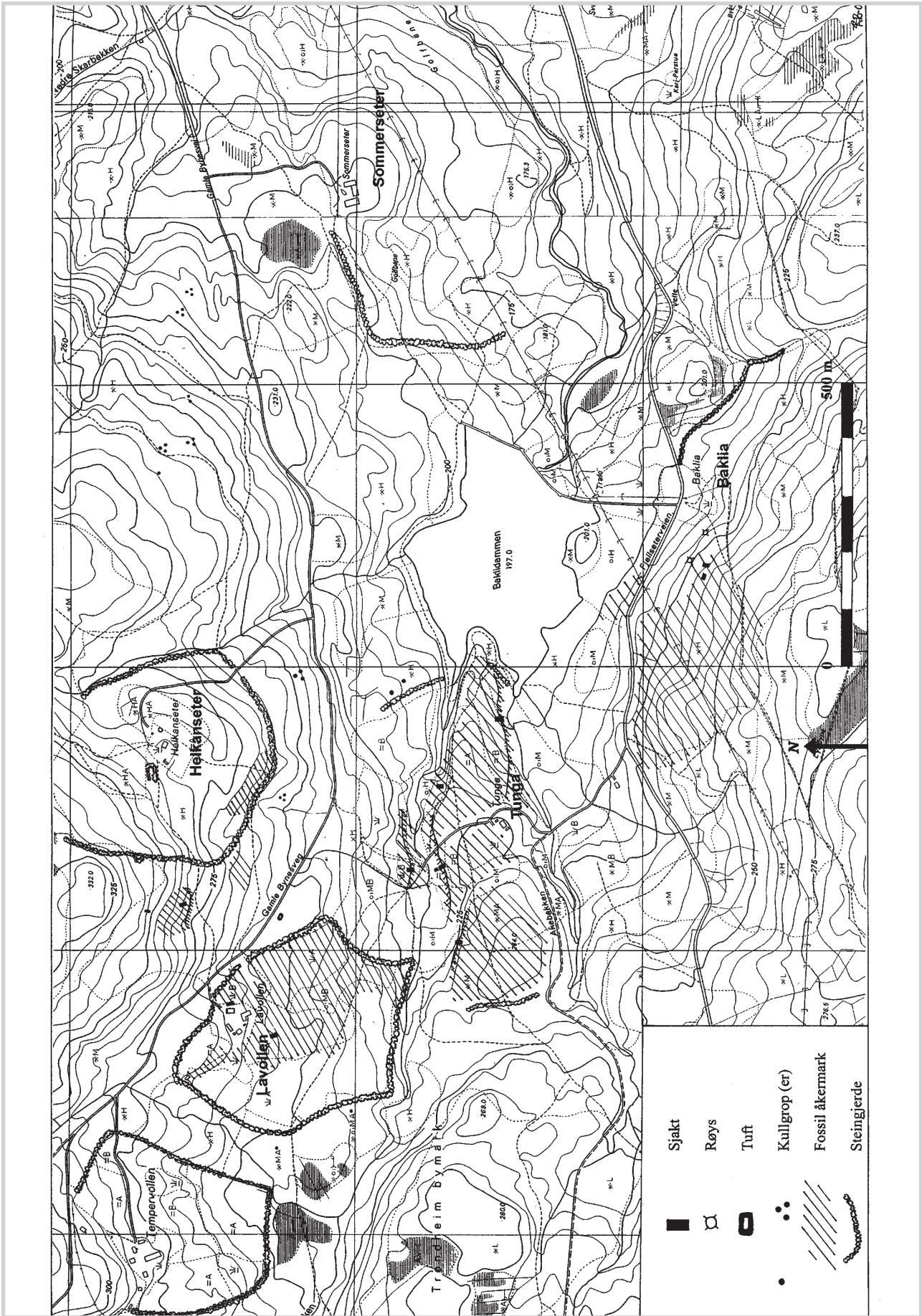

Fig 27: Undersøkelingsområdet med plassene Tunga, Lavollen, Baklia, Helkåseier. Ingen av disse er nå i bruk som gård eller seter. På nabogården i vest, Tempervoll, holdes det dyr ennå i dag. På gården Sommerseter i øst er det golfbane. Kart v/ Ragnhild Berge. Kartgrunnlag: ØK-kart CK 126-2 og CL 126-1

40 x 60 m, og har bueformede dyrkingsflater og lave avrundede åkerreiner. Sammenliknet med åkrene på innmarka nær tunet til plassene, har denne åkeren et "utvisket" preg. Den synes i dag som steinfri og slett skogbunn bevoskt med høye trær.

Trekull tatt ut fra jordlag mot bunnen av ei åkerrein i denne åkeren ble datert til AD 90 – 240 (kalibrert), dvs. perioden eldre romertid.

Åkerreinene er relativt lave, noe som kan antyde at åkeren var i bruk en relativt kort periode. Åkeren kan ikke umiddelbart knyttes til noen av de kjente plassene, den ligger i utmarka på utsiden av steingjerdene som omkranser innmarka. Det ble heller ikke funnet nyere tids gjenstander i jordmassene, og det er derfor lite trolig at området har vært dyrket igjen i nyere tid. Dateringen tatt i betraktning, sammen med disse trekkene, underbygger muligheten for at åkeren hører sammen med et eldre gårdsanlegg med et annet bruksmønster enn de historiske gårdene. Det ble ikke gjort andre funn av dyrkings- eller boplassspor fra samme periode, men funnet av åkeren må likevel regnes som tilstrekkelig for å hevde muligheten for en gård i området Øvre Iladalen i eldre jernalder.

Spor av åkerbruk og gårdsbosetning i vikingtid og middelalder

Tunga gård var den av plassene der de mest omfattende undersøkelsene av åkermarka ble foretatt. Her ble det gravd seks sjakter i fem ulike områder med gammel åkermark på innmarka. Disse utgravningene ga de beste resultatene med tanke på oversikt over dyrkingshistorien i området gjennom tid samt klare indikasjoner på når innmarka på Tunga ble ryddet.

En av sjaktene på Tunga viste hele fem klart atskilte lag med matjord, svarende til et rydningslag og fire påfølgende dyrkingslag. Disse representerer fem ulike perioder i dyrkingen. Alle fem lagene inneholdt trekull. Trekull innsamlet fra rydningslaget er ¹⁴C-datert til AD 995 – 1160 (kalibrert). Det påfølgende dyrkingslaget over er ¹⁴C-datert til AD 1030 – 1220 (kalibrert). Det øverste dyrkingslaget inneholdt en liten mengde gjenstander fra tidlig på 1700-tallet til begynnelsen av 1900-tallet. Gjenstandene kan karakteriseres som husholdningsavfall, og de har trolig fulgt med gjødselen ut på åkeren. Gjenstandene angir sannsynlig datering for dette laget, og de yngste viser slutten av dyrkingsperioden. Trekk ved de mellomliggende lagene tyder på en brakklegging av jorda en gang mellom høymiddelalder og nyere tid.

Til sammen fem ¹⁴C-dateringer sannsynliggjør at jorda på Tungagården ble ryddet i vikingtid og var i bruk i tidlig middelalder.

Det ble også gjort utgravninger av fossil åkermark på nabogården Lavollen. Her var åkerreinene langt fra så mektige. Jordprofilen viste at nyere tids gjenstander lå blandet i matjorda helt ned til bunnen av sjakta. Dette tolkes slik at de undersøkte åkerteigene på Lavollen ikke ble ryddet før i nyere tid.

Både på Lavollen og Tunga ble det utgravd et "kikkehull" i grunnen på tunet (hhv. 4 m² og 2,5 m²). Begge disse undersøkelsene ga funn fra begynnelsen av 1700-tallet til første halvdel av 1900-tallet. Gjenstandene var av samme karakter som de som ble funnet i åkrene, og bestod av avfall fra hushold og bygningsmasser på gården fra begynnelsen av 1700-tallet til første halvdel av 1900-tallet. Det var derfor ikke mulig å gjøre en sammenlikning med funn fra en boplass i byen, slik intensjonen var. I forhold til gjenstander som har blitt samlet inn fra bygrunnen, var funnene fra Bymarka for unge. Mangelen på eldre gjenstander på tunet på Tunga kan skyldes at jordsmonnet var tynt eller at vi bommet med plassering av utgravningsruta, men det kan også gi en indikasjon på at tunet i tidligere tider har ligget et annet sted på innmarka.

Tufta ved Lavollen

I søk etter et boplassspor i utmarka ble det påvist ei lita tuft tett ved steingjerdet rundt Lavollen. Tufta måler ca 4,5 x 6,0 m, og består av lave, brede jordvoller. Det ble gjort utgravninger i tufta ved at en sjakt på ca 1 x 10 m ble anlagt tvers over tufta, slik at den dekket to av tuftveggene. Av jordprofilen i sjakta framgikk det at veggene var bygget opp ved at jordmasse var fjernet i og rundt tufta og lagt opp i veggvollene. Langs innsiden av den ene vegg framkom en struktur med lys, homogen sand, som tolkes som rester av en moldbenk. I hjørnet ved motsatt vegg var en kullansamling, trolig rester av et ildsted. Disse to trekkene tyder på at bygningen var beregnet på mennesker. Ingen gjenstander ble funnet i sjakta.

I hele sjakta fantes det trekull i et jevnt lag. Kullet var konsentrert til selve tufta, og tolkes som et slags brannlag. Det var ikke spor av at bygningen var blitt bygget opp igjen, og det er nærliggende å trekke den slutning at brann har vært årsaken til at den ble forlatt.

¹⁴C-datering av trekull fra dette "brannlaget" og fra ildstedet tidfester tufta til 600 – 700-tallet e.Kr. Tufta kan

dermed karakteriseres som et sjeldent kulturminne. Ikke mange synlige tufter fra jernalder etter bygninger med jordvoller er påvist i Sør-Trøndelag. Det er også oppsiktsvekkende at den er bevart, beliggende i et av de mest brukte turområdene i Bymarka og bare ca 15 m fra en bilvei.

Det ble ikke påvist flere boplassspor på kollen der tufta ligger, og toppen av kollen er dessverre ødelagt av kjøring med skogsmaskin. Derfor kan det ikke fastslås sikkert om tufta har inngått i et kompleks med flere bygninger eller et tun, eller om det har vært en enkeltstående bygning. Den siste teorien er trolig mest sannsynlig. Det kan foreslåes at dette kan ha vært et hus beregnet på kortere opphold, og som har vært i bruk i en kort periode, - kanskje en slags skogsbu?

Åkerbruk i Bymarka sett i lys av aktiviteten på Nidarneset

Vi kan så langt se nærmere på noen hovedtrekk. I undersøkelsen ble det påvist fossile dyrkingsspor fra eldre romertid til 1900-tallet. Materialet gir ikke belegg for kontinuerlig drift eller bosetning i hele denne perioden. Den eldste fossile åkeren som ble påvist ligger i utmarka, og viser til dyrking av et område som senere ikke ble tatt opp igjen. Dette kan peke mot et annet bruksmønster enn det som er kjent gjennom de historiske gårdene. Undersøkelser av fossil åkermark på Tunga viser med stor sannsynlighet at gården ble ryddet i vikingtid og at jorda var i fortsatt drift i tidlig middelalder.

Bosetningen i Bymarka går dermed langt forut for det man tidligere har antatt ut fra skriftlige kilder. I sin avhandling fra 1971 om bosetning i Trøndelag ca 1200 – 1660 (s 44, s170) mente Sandnes at Tunga, som en av et fåtall gårder i Bymarka, kunne ha vært ryddet i høymiddelalderen, og da i tilknytning til befolkningspress rundt Trondheim i den perioden. På bak grunn av dateringene av åkermarka er det nærliggende heller å peke på muligheten for at ryddingen av Tunga skal sees i sammenheng med framveksten av Trondheim by. Dateringen av rydningslaget i åkermarka sammenfaller med de periodene som Christophersen (1994:263ff) i tolkninger av materialet fra Folkebibliotekstomta i Midtbyen har beskrevet som et preurbant stadium og en fase med urban etablering og ekspansjon på Nidarneset. Forhold i Midtbyområdet kan ha virket som en pådriver for rydding av jord i det nære omlandet. Nordeide (1989, 1994) sier at det ut fra artefaktmaterialet fra Folkebibliotekstomta ikke kan sees belegg for at jordbruk har vært drevet fast eller temporært på stedet. Christop-

heresen (1994:269) framhever at i den første fasen peker mye i retning av at mattilgangen i den tiden man oppholdt seg på stedet har vært sikret gjennom en kombinasjon av medbrakte og lokalt tilførte matvarer.

Hvorvidt aktiviteten på Tunga også skal sees i lys av takmarken blir et åpent spørsmål. Dateringen synes å angi at ryddingen av jorda går forut for etableringen av byens utmark som en del av byens territorium. Før vi går nærmere inn i denne problemstillingen, er det verdt å ta for seg gjenstandsfunn fra Bymarka.

Opp fra de glemte skuffer og skap

Fra Bymarka, utenom Sverresborg, finnes det ved Vitenskapsmuseet 33 registrerte nummer av løsfunn. De aller fleste gjenstandene er funnet i de nedre delene av byens utmark, i Steinberget og Ila. Tre gjenstander er fra steinalder, en fra eldre jernalder, to fra yngre jernalder, tre er fra middelalder og fire gjenstander hører til kategorien middelalder eller nyere tid. De øvrige gjenstandene er tidfestet til nyere tid.

De to gjenstandene fra yngre jernalder kunne i seg selv ha satt preg på oppfatningen av Bymarkas eldste historie, om det ikke var for at de lenge nøt en stille tilværelse i glemselens arkiv. T.230, et tveegget sverd, ble funnet på Sommerseter i Iladalen i 1849. Sverdet har spor av innskrift på bladet, og det er datert til yngre jernalder (DKNVS skrifter 1871, Stalsberg 2003). På Trolla Brug lenger nord i Bymarka er det funnet et enegget sverd (T.3301), mulig av type R491 med datering til yngre jernalder (Rygh 1885).

Det finnes ikke nærmere opplysninger for funnomstendighetene for T.230, men jeg anser det som sannsynlig at sverdet har vært del av gravgodset i en grav, og at dette igjen viser til at det har ligget en gård i Sommerseterområdet i yngre jernalder. Sommerseter synes å ha noen av de beste forholdene for åkerbruk i Iladalen. Innmarka har tykke brunjordlag, og bruddstykker av steingjerder viser at innmarksområdet i nyere tid har vært av de største i dalen. Sommerseter har en dominerende plassering med godt utsyn over dalen. Disse trekene kan vise at en gård i Sommerseters område ikke var noen marginal bosetning, men av et visst økonomisk nivå. I dag er Sommerseter golfbane, og det var derfor ikke aktuelt å gjøre særlig inngående undersøkelser på denne gården.

Funn av sverd fra yngre jernalder er også registrert i de nære områdene utenfor Bymarka. Jeg vil peke på en del

eksempler. På Kalvskinnet i Midtbyen ble det i 1873 funnet et enegget sverd eller våpenkniv ("scramasax"), av typen R499 (T.1230), datert til merovingertid. Funnet ble tolket som en skjellettgrav under flat mark (Petersen bl.a. 1925:12ff). På Gnr. 100/1 Halset på Byåsen er det funnet et sverd av typen R497 (T. 16433, Gjessing 1946). Sverdet er datert til 700-tallet. På Stavne Gnr. 95/1, 2 er det funnet to sverd. Det ene (T.66) er et tveegget sverd, som ble funnet allerede i 1795. T.11547 er et enegget sverd funnet i en skjellettgrav datert til eldre vikingtid (Petersen 1916). Sverdet er av type R491, dvs trolig av samme type som sverdet fra Trolla. Jeg mener sverdfunnene kan vise til like typer gravlegginger i et større område som omfatter Bymarka, Byåsen og Midtbyen, og at disse funnene kan antyde en gårdsbosetning med likhetstrekk i dette området. Gravfunnene på Byåsen kan peke mot en gårdsbosetning som strakk seg inn i Bymarka. Mye av Byåsen og Bymarka ligger høyere enn den marine grense, noe som ikke gir de gunstigste forhold for åkerbruk. Bosetningen kan ha hatt en ujevn fordeling med konsentrasjoner til områdene der den beste åkerjorda var. I Bymarka synes Iladalen og deler av strandsonen langs fjorden å være blant områdene med mest rikelige løsmasser. Sverdene kan antyde en bosetning med et høyere økonomisk nivå, også i Bymarka.

Takmarken sett i lys av bosetningen i Bymarka

Flere teorier med utgangspunkt i skriftlige kilder knytter opprinnelsen av takmarken sammen med framveksten av Trondheim by og de tidlige sentralkongene ved overgangen til det annet årtusen (se bl.a. Blom 1976:21, 1997:39ff; Hallan 1976:33). Den kanskje mest utbredte teorien er at Bymarka før den ble takmark for byen var utmark til en gård som lå på Nidarneset. Den andre sier at Bymarka var allmenning i Strinda (bl.a. Schiøtz 1897:VI). I begge tilfeller blir den tanke framsatt at Bymarka blir gitt som takmark til byen av en kongelig makt. Ingen av teoriene åpner for at Bymarka før dette hadde bosetning av noen betydning.

De arkeologiske undersøkelsene viser at Bymarka var bosatt lenge før takmarken ble etablert. Fra yngre jernalder finnes det flere spor av aktivitet og bosetning. Det er ikke noe i det arkeologiske materialet som tyder på at Bymarka i denne perioden skilte seg ut fra det øvrige omlandet rundt Trondheim. Selv om materialet er spedt, er det konturene av jernalderbygda vi ser. Dette synes ikke forenlig med at Bymarka før den ble takmark for byen skal ha vært utmark eller allmenning.

Bosetning i allmenning er ikke et ukjent fenomen, men som jeg har pekt på, tyder sverdfunnene fra Sommerseier og Trolla på at bosetningen på disse plassene var av et visst økonomisk nivå. Jeg mener det er påfallende om bosetning med rike graver skal ligge i allmenning eller andre gårders utmark. Petersen (bl.a. 1925:12ff, 1937) brukte funnet av våpenkniven (T.1230) som et betydelig argument for tanken om et forhistorisk gårdsanlegg på Kalvskinnet i Midtbyen. I eldre teorier knyttet til byens framvekst var en hypotese framsatt av Petersen (bl.a. 1925:12ff, 1939:53f) at Nidarneshalvøya var allmenning, og at gården som lå der var lagt under Lade gård. Deler av denne teorien er senere tilbakevist av bl.a. Hallan (1976) og Christophersen (bl.a. 1994:62ff). Christophersen (ibid.) mener at funnet vitner om at det fra 600 – 700-tallet har vært bosetning med åkerbruk og husdyrhold på Nidarneset. Han mener at våpenkniven må ha vært del av et større sett gravgods, og at en slik type våpen har tilhørt en fri, velstående bonde... "i allefall er frankiske våpenkniver av dette slaget utenkelige som en ufri leilendingbondes gravgaver". Christophersen mener at bonden trolig hadde gården på Nidarneset som sitt odelsgods, og han antyder at Bymarka kan ha vært utmark for gården. En kan stille spørsmål til om sverdene funnet i Bymarka ikke også kan tolkes i de baner, uten her å vurdere verdien av de to våpnene opp mot hverandre. Samlet kan sverdfunnene og funnene av fossile dyrkingsspor dermed bety at Bymarka i yngre jernalder hadde en annen status enn allmenning og utmark. Dette gir uten tvil en annen bakgrunn for opprettelsen av takmarken og fastsettelsen av dens grenser.

Jeg vil påpeke at sverdfunnene fra Bymarka trolig er lite kjent, og at de ble funnet for så lenge siden som i 1849 og 1885. Petersen skriver i Strinda bygdebok i 1939 at: "Fra den tilgrensende "Bymark" kjendes overhodet ingen fund eller andre kulturminner fra den yngre periode av jernalderen". De nevnte teoriene om takmarkens opprinnelse og synet på Bymarkas historie ville trolig ha vært annerledes dersom sverdfunnene var tatt i betraktning. Hva betyr disse funnene i forhold til etableringen av takmarken?

Blom (bl.a. 1976) har pekt på den muligheten at eiendomsgrunn i Midtbyen og Bymarka, etter å ha blitt konfiskert av de tidlige kongene, trolig har blitt betraktet som krongods. Hun (1956:285) mener at ordningen med takmark trolig ikke er eldre enn Bjarkøyretten. Helle og Sølberg (1974) hevder i undersøkelser av takmarken i Bergen at området innenfor takmerkene opprinnelig var kongens eie.

Kan et område med bosetning med våpengraver ha blitt lagt ut til utmark sånn uten videre? Jeg vil tro at det er lite sannsynlig at gårder av en slik størrelse ble liggende i takmarken. Motsetningen mellom gårdsbosetningen i Bymarka og etableringen av takmarken kan tyde på brudd eller endringer i bosetningen i perioden mellom da gravene ble anlagt og takmarkens etablering. Funnene av sverd fra Bymarka, Byåsen og Midtbyen tyder også på at takmarksgrensen ble trukket gjennom et område med bosetning av samme karakter. Dette kan indikere at takmarken representerte et nytt mønster for administrasjon og bruk av områdene, og det forsterker inntrykket fra skriftlige kilder at takmarken er opprettet ved vedtak. På den annen hånd har vi sett at undersøkelser av fossil åkermark gir belegg for at jorda på Tunga ryddes i den samme perioden som byen vokser fram.

Velger man derimot å se opprettelsen av et byterritorium og en utmark for byen som to separate hendelser kan bildet se annerledes ut. Man kunne kanskje se for seg at grensene for byens utmark ble trukket opp på et senere tidspunkt enn grensene for selve bybosetningen, kanskje først da det meldte seg et behov for større utmarksområder, da det oppstod konkurranse om ressursene og behov for regulering. I undersøkelser av allmenningslovgivningen i høymiddelalderen i Norge hevder Solem (2002, 2003) at allmenningsinstitusjonen kan ha vært langt mer dynamisk enn man før har trodd. Gjennom en sammenlikning av verne- og rydningsbestemmelsene i Gulatingsloven, Frostatingsloven og Magnus Lagabøters Landslov peker han på at innholdet i allmenningslovene er ulikt geografisk og gjennom tid. En konsolidering av en enhetlig allmenningsrett gjennom kongemaktens inngripen har sin bakre grense ca år 1200 mener han (2003:257). Lovgivningen for allmenningen har vært styrt gjennom et ytre nivå ved kongelige påbud, og et indre, lokalt nivå, der den indre

makt i perioder har vært den dominerende. Innhold og håndheving av bestemmelser for allmenningsbruken endret seg i takt med behov for regulering av ressursbruken (ibid). Hvis liknede forhold har vært tilfelle også i Bymarka, kan man foreslå at utmarksdelen av takmarken er et relativt sent fenomen, som ikke får sitt offisielle rammeverk før i høymiddelalderen, kanskje nær opp til grensedragelsen i 1310. Dermed er noe av grunnlaget for konflikt borte.

Det må understrekes at de ovenfor framsatte tanker ikke er ment å være konkluderende, de er hypoteser, som hviler på et lite, men interessant materiale. Og med dette får spørsmålet om takmarkens etablering ligge.

Utvilsomt er ennå svært mye ukjent av kulturminner i Bymarka. Det at Bymarka har vært forskånet for moderne utbygging er trolig en betydelig årsak til at den lenge har vært en nærmest hvit flekk på arkeologenes karter. En annen og kanskje like betydelig grunn er at man rett og slett ikke forventet å finne spor av bosetting her. Teorier ut fra skriftlige kilder sa at Bymarka før framveksten av Trondheim by var utmark eller allmenning. I forlengelsen av dette har man trolig gått ut fra at den var folketom eller at en bosetting var av ubetydelig grad.

Undersøkelsen avdekket et behov for kartlegging og behov for vern av kulturminner i Bymarka. I etterkant av hovedfagsarbeidet er nå et nytt Bymarkaprojekt satt i gang. Dette er et samarbeid mellom Vitenskapsmuseet, NTNU og Trondheim kommune. Større deler av Marka er innbefattet i prosjektet, som sikter mot et bredere og mer helhetlig inntrykk av hvilke kulturminner Bymarka rommer fra perioden rundt byens oppkomst. Som et viktig punkt er spor av utmarksnæringer tyngre vektlagt i denne omgang.

8 Middealderbyen som kulturmiljø. Konklusjoner

Sæbjørg Walaker Nordeide og Eli Ulriksen

Kulturmiljøbegrepet i by

En viktig målsetting for prosjektet "Middelalderbyen som kulturmiljø" er å vurdere om begrepet "kulturmiljø" kan anvendes i forvaltningen av middelalderbyene på grunnlag av en kulturminnefaglig forståelse av middelalderbyen.

Som beskrevet over, i kapittel 8, har begrepet en juridisk definisjon. I Kulturminneloven står det at .."med kulturmiljø menes områder der kulturminner inngår som del av større helhet eller sammenheng" (§ 2), og "et kulturmiljø kan fredes av Kongen for å bevare områdets kulturhistoriske verdi" (§ 20). Vårt spørsmål i prosjektet er om begrepet kan brukes av forvaltningen av den i dag ikke-synlige middelalderbyen og at begrepet kan gis et innhold som rommer mer enn et fysisk sammenhengende område.

Begrepet kulturmiljø er ikke entydig og det er ofte manglende samsvar mellom forskningens og forvaltningens bruk av begrepet. Forskningen kan innta et mer distansert forhold til begrepet, mens forvaltningen har behov for at begrepet operasjonaliseres. Det strebes derfor etter å gi begrepet et innhold som kan gi hensiktsmessige og godt begrunnede avgrensinger av et kulturmiljø. Enkelte hevder at det bør kunne avgrenses og defineres ulike typer kulturmiljøer som inneholder de samme overordnede verdier, og at individuelt avgrensede kulturmiljøer vanskelig kan operasjonaliseres i forhold til forvaltningen (Porsmoose 2003.: 78ff). Av dette følger en oppfatning av at kulturmiljøene kan gis objektive definisjoner. En annen oppfatning er at et kulturmiljø "konstrueres" ut fra den kunnskap man i hvert enkelt tilfelle ønsker å oppnå. Enhver form for avgrensing er resultat av bestemte valg, og i det ligger at noe også velges bort. Ethvert avgrenset kulturmiljø får således betydning ut fra hva man ønsker å belyse, og hva man ønsker å oppnå er i stor grad basert på fra subjektive vurderinger (Guldberg 2003: 112). Dette er i samsvar med vår oppfatning av begrepet i vårt prosjekt: Kulturmiljø er et begrep og en konstruksjon som ikke eksisterer i kraft av seg selv - det er gitt et innhold og avgrensing. Man kan si det slik at det finnes ikke et kulturmiljø før noen har definert det.

Innen forvaltningen foregår avgrensing av kulturmiljøer oftest med sikte på vern, og i den sammenheng vur-

deres verneverdi. Man kan enes om *kriterier* for verdier vurderinger av de ulike elementer og sammenhenger mellom disse, men vurderingene vil måtte variere ut fra hva man ønsker å prioritere som et bestemt kulturmiljø i hver enkelt sak.

I prosjektet "Middelalderbyen som kulturmiljø" ønsket vi å vurdere om kulturmiljøer også kan omfatte kulturminner som kan ses i sammenhenger som ikke nødvendigvis er fysisk sammenhengende, men organisatorisk/administrative eller funksjonelle, basert på kulturhistorisk kunnskap om middelalderbyen. Vi stilte spørsmål om begrepet kulturmiljø fremdeles er operativt for forvaltningen dersom det brukes om ulike former for strukturer.

I "Nasjonale verdier og vern av kulturmiljøer", en veileder utgitt av Riksantikvaren i 1993, tas det hensyn til strukturverdi (Riksantikvaren 1993: 53): Et enkeltminne/miljø kan ha verdi som del av en struktur eller sammenheng, et miljø kan ha verdi som representant for en struktur eller sammenheng og også strukturer i et miljø kan tillegges verdi. Videre står samme sted at en kartlegging av strukturer i et område er en kartlegging av kulturelle mønstre, både historiske og samtidige. Man ser på sosiale, funksjonelle, historiske og visuelle sammenhenger, med strukturer som underliggende disse.

Vi har forsøkt å se på kulturminner i forskjellige former for sammenhenger i/med middelalderbyen, som i kapittel 5 der vi hevder at den middelalderske byhavnen ikke kun avgrenses til bryggene inne i den tettbygde delen av byen, men omfatter også arealer utenfor. For middelalderbyen gjelder også at kulturminnene i stor grad er ikke-synlige, slik at man ikke kan bruke visuelle sammenheng mellom disse som kriterium for valg av avgrensing.

Avgrensing av kulturmiljø gjøres også i forskjellige sammenhenger, som i konsekvensutredninger, forvaltningsplaner osv., og som tidligere sagt ofte med sikte på vern. Det er lovfestet mulighet til vern gjennom fredning, men vern kan også oppnås ved at området underlegges visse former for aktsomhetsbestemmelser

eller ved at beboere eller andre brukere selv er interesserte i å bevare. Det er liten tvil om at kunnskap og forståelse om kulturminner gir bedre vern. Et viktig aspekt som ikke er direkte berørt i vårt prosjekt, er hvordan lokalsamfunnet oppfatter sitt nærmiljø. Fra forvaltningens side bør det tilstrebes en best mulig felles forståelse for hva som utgjør et bestemt avgrenset kulturmiljø. I det eksempelet som er brukt i vårt prosjekt, der deler av middelalderbyens havn ligger utenfor dagens forvaltningsområde – kan man ved å inkludere det i et definert kulturmiljø skape en forståelse for at område kan ses i sammenheng med byen, og at det har en kulturhistorisk verdi for lokalmiljøet.

Vi innser at det kan følge store formidlingsproblemer med å forklare hva som utgjør et kulturmiljø når det omfatter ikke-synlige eller ikke-sammenhengende fysiske kulturminner, samtidig som vi mener at begrepet kan brukes til å skape forståelse for det kulturhistoriske aspektet. Kjernen ved bruk av begrepet er at det teoretisk sett ikke er forskjell om begrepet brukes for en middelalderby eller ikke. Det er et funksjonelt begrep som må tilpasses den sammenheng det brukes i og det må tydelig fremkomme hva som legges i begrepet. Det må gis en god begrunnelse for hvorfor man avgrenser et bestemt kulturmiljø, hva man ønsker å oppnå og at avgrensingen er hensiktsmessig i forhold til målsetting.

Middelalderbyens autentisitet

Uansett hvilket forhold vi har til byen, er autentisitet et begrep for høy kvalitet. Opplevelsesverdi, kildeverdi og nytteverdi økes ved økt grad av autentisitet. Men hva er så autentisitet? I andre deler av verden, for eksempel i Kina, regner man en bygning for autentisk middelalderisk hvis dens opprinnelige idé, form og plassering er bevart til i dag, om enn alle materialene er skiftet ut i løpet av århundrene og bygningen i dag fremstår i materialer som kun er 100 år gamle. I vår del av verden veksler også autentisitetsbegrepet med hvilket ståsted en har. En arkeolog som til daglig arbeider med de materielle levningene vet hvor mye selv små tiltak kan endre en konstruksjon i forhold til om den kan ha noen fortsatt kildeverdi, eller om den skal oppleves på en måte som yter tilnærmet rettferdighet overfor dem som i sin tid satte den opp. Materialbruk i treverk, stein og mørtel, fugetykkelse og ytre utforming av fugene er detaljer som kan være viktige for opplevelse av helheten, men også for dens betydning som kilde til forskning. Men de fleste av oss, arkeologer og andre, vil nok enes om at en bygning i hovedsak må bestå av opprinnelige

materialer for å være autentisk. Det ligger en erkjennelse til grunn for et slikt autentisitetsbegrep, nemlig at håndverketradisjoner i kombinasjon med materialene betyr mye for det ferdige produkt, og at vi aldri helt kan gjenskape det en håndverker i en annen tradisjon har gjort. Vi kan likevel ha ulike oppfatninger om betydningen av ombyggningsfaser og reparasjoner i forhold til om bygningen skal oppfattes som autentisk eller ikke.

De middelalderbygninger som fortsatt finnes i ruin, eller hvor hele eller deler av middelalderbygningen består, befinner seg i en annen kategori enn all annen bebyggelse fra middelalderbyer. Disse levningene kan mer enn noen andre konstruksjoner fortelle om byens eldste røtter. Slik sett kan kapellet fra Nonnester kloster i Bergen bety mer enn UNESCO-kulturminnet på Bryggen, eller den sterkt rekonstruerte Håkonshallen. I dag er noen av disse svært autentiske byggverkene gitt en god eksponering, som for eksempel Olavsklosteret i Tønsberg, mens andre nærmest er holdt hemmelig, som for eksempel erkebiskopens gård, vinkjelleren og rådhuset i Bergen. Det er et klart ønske at de få, autentiske bygningene blir aksentuert og presentert på en helt annen måte i byen enn i dag.

Men det er også andre forhold i middelalderbyen som vi må kunne kalle autentiske levninger fra middelalderen, selv om de ikke fysisk stammer fra middelalderen. Dette gjelder både strukturer (gatelinjer, grenselinjer med mer) og stedsnavn. Ingen av disse forhold er vernet av noe lovverk, men kan være like viktig som lovbeskyttede levninger.

Det finnes stedsnavn som er i bruk i dag som har røtter tilbake til middelalderen, som gir en direkte kontakt med middelaldermenneskets oppfatning av byen. Det finnes også stedsnavn fra middelalderen som ikke er holdt i hevd til i dag, men som i heldige fall likevel kan knyttes til spesielle steder / bygninger i dag. I begge tilfeller kan disse navnene fortelle om tidligere virksomhet og livet i byen, for eksempel om klostervirksomhet og håndverkere. I senere tid er det konstruert stedsnavn med "middelaldersk" preg, men som ikke har røtter tilbake til middelalder.⁸¹ Det hadde vært en gevinst for byen om de navn med virkelige røtter i middelalder ble fremhevet i bybildet, for eksempel med spesiell skilting.

På samme måte er strukturene svært viktige for å oppfatte middelalderbyen. Grenselinjer er svært konservative. Det er sjelden bygd ny bebyggelse på tvers av gamle grenser. Det ligger i sakens natur at grensene til

⁸¹ Ole Jørgen Johannesen, pers. medd

alle tider har vært vaktet og beskyttet, og de har derfor en stor bevaringsevne over tid. Fortsatt finnes det derfor gatetraseer, allmenninger og grenselinjer som kan følges tilbake til middelalderen. Vi kan igjen nevne Bryggen i Bergen, som i hovedsak består av hus og materialer fra etter-reformatorisk tid, men planløsning og byggemåte er gjort i tradisjon fra middelalderen, noe som er tilstrekkelig til å gi bebyggelsen en plass på verdensarvlisten i dag. Husene i seg selv ville ellers ikke være beskyttet av automatisk fredning med beskyttelse i loven; kun grunnen de står på.

Noen av strukturene har vært vesentlige for middelalderbyen, som for eksempel hovedgatene gjennom byen, og de burde vernes på linje med bebyggelsesrester fra middelalder. De kunne også være like viktige objekter for rekonstruksjon som stavkirker og andre byggverk. Innledningsvis er nevnt et eksempel: Krambugaten i Trondheim ble dannet ved den aller eldste bebyggelsen i området på slutten av 900-tallet. Gaten het i middelalderen Kaupmannastretet, og var vesentlig for langsgående kommunikasjon på tvers av gårdene langs elven til alle tider. Den ble stengt i søndre ende allerede i tidlig moderne tid, men den ble stengt for ferdsel i nordre ende ved bygging av parkeringshus i forbindelse av oppføringen av Olavshallen så sent som for 15 år siden. Gateløpet hadde altså eksistert i ca. 1000 år, men ble stengt under vårt moderne forvaltingsregime. Betyr dette at forvaltningen ikke syntes dette var viktig å ta vare på, eller visste de ikke bedre? Forbindelsen mellom forskning og forvaltning er her essensiell, og det bør stilles krav til begge parter. Forskerne har et formidlingsansvar, og forvaltningen et ansvar for ikke å byråkratisere seg bort fra dem som besitter den historiske kunnskapen.

Hovedstrukturen i byen burde være et viktig element i byen som kulturmiljø til ulike tider. Viktige gateløp, grenselinjer, allmenninger, torget og plassering av rådhuset til ulike tider, ville være viktige elementer i dette kulturmiljøet, som bør defineres kronologisk.

Avgrensning av middelalderbyen i et mikroperspektiv: havnen

Resultater av arkeologiske undersøkelser i middelalderbyen Tønsberg har vist at den byplanmessige strukturen er tilnærmet lik over hele byen, samtidig som sammenlignende analyser på et mer detaljert nivå mellom ulike deler av byen har vist at aktiviteter innad i den enkelte gård og bruk av de offentlige rom som gater og brygger er forskjellig. Dette betyr igjen at det

er mulig å inndele middelalderbyen, og den enkelte bygård, i aktivitetssoner. I vårt prosjekt har vi hatt fokus på middelalderbyens havneområde som egen aktivitetssone, og sett dette i sammenheng med bruk av kulturmiljøbegrepet.

Foruten at det kan arkeologisk påvises at byens havneområde inneholder aktiviteter forskjellig fra andre bydeler, kan også skriftlige kilder belyse bestemmelser som er spesielt gjeldende for havnen, og som også kan bidra til å avgrense havnemiljøet som sådan. Eksempel på dette er lovbestemmelser som angir mollebakken (marebakken) som en ytre grense for en grunneiers bruksrett (NGL 2, Nyere Landslov VII 65). Av andre interessante tolkninger av lovbestemmelsene for middelalderbyene kan nevnes vekterrutene, som beskriver at vekterne i Tønsberg skulle gå ”tilbake over bryggene” (Robberstad 1923: 23). I Tønsberg har man ikke hatt arkeologisk belegg for sammenhengende brygger, men ved å kombinere kildene, kan for eksempel funnet av en båtside i Tønsberg plassert mellom to brygger nettopp tolkes som bevisst å muliggjøre en tverrgående forbindelse langs bryggefrontene.

Som for Bergen (Helle 1982: 213) synes Tønsberg å ha en soneinndeling av bygårdene ned mot sjøen, med den fremre sonen mot sjøen. I denne dominerte bygninger med lager- og oppbevaringsfunksjoner, mens bygninger for bolig- og oppholdsfunksjoner lå lenger bak. Arkeologiske resultater viste at bygninger beliggende stratigrafisk over hverandre skiftet karakter, noe som kunne relateres til soneforskyving som følge av utfyllinger av masse ut i sjøen.

Utfyllinger i sjøen har vært arkeologisk påvist flere steder, først og fremst gjennom de store utgravningene på Bryggen i Bergen. Historikere (som Koren Wiberg og Bernt Lorentzen) hadde imidlertid tidligere antatt at bygningene langs sjøen ble anlagt først, deretter ble gårdene utbygget bakover. At utfyllingene ble påvist arkeologisk var derfor på den tiden uventet og derfor viktig utgravningsresultat.

Diplomatarium Norvegicum inneholder en rekke dokumenter som omhandler disposisjonsrett for bygrunn i Bergen. Noen av disse angir også utformingen av gårdsgrunnen, tomten, og disse har vært viktige som kilder i prosjektet. Disse kan angi kontinuitet eller forskyvinger av tomtegrenser, og ved å sammenstille den type informasjon med arkeologiske resultater av soneforskyvinger som beskrevet over, har man fått ny kunn-

skap om prosessene bar bebyggelsesutviklingen i havneområdet.⁸²

Vårt prosjekt ga oss en anledning til å se på hvordan både arkeologiske utgravningsresultater og skriftlig kildemateriale kan brukes ved avgrensning av middelalderbyens havnemiljø. Bebyggelsesstrukturen er på et overordnet nivå (makronivå), med enkelt- eller dobbeltgårdssystem, forholdsvis ensartet over hele middelalderbyen. Ser man imidlertid på området i et mikroperspektiv, ser man både strukturelle og funksjonelle forskjeller. Viktig for å forstå utvikling av bebyggelsesstrukturen innenfor området er tolkning av de store utfyllinger i havneområdene. I arbeidet med det skriftlige kildematerialet har det vist seg at det for Bergen finnes historisk dokumentasjon som underlag for tolkning av bebyggelsesutviklingen i havneområdet og utfyllingene i sjøen (se kapittel 6), mens dette er vanskeligere å finne for Tønsberg. Imidlertid er de arkeologiske resultater sammenlignbare, og man kan se på Bergensmaterialet som et mulig tolkningsgrunnlag for de samme underliggende prinsipper for begge byer. Det interessante er at fagområdene arkeologi og historie vanligvis har stilt forskjellige spørsmål og ”snakket forbi hverandre” - i vårt prosjekt har vi kunnet svare på de samme spørsmål.

Avgrensning av middelalderbyen i makroperspektiv

Vi har i dette prosjektet vurdert ulike faktorer som kan følges ved en avgrensning av et forvaltningsområde:

- Takmarkens avgrensning
- Avgrensning basert på arkeologiske funn
- Avgrensning i tråd med stedsnavn
- Avgrensning i tråd med kirkesogn, kirkeorganisasjon, klostre
- Avgrensning som tar hensyn til militær strategi
- Avgrensning etter naturtopografiske forhold

Det kunne være naturlig å følge takmarkens avgrensning, som var middelalderens egen definerte grense mot omlandet, som ville være enkelt å definere som et kulturmiljø. Men særlig for Tønsbergs del ville da viktige deler av det urbane livet falle utenfor.

Avgrensning basert på arkeologiske funn er ikke mulig. Dagens forvaltning har ikke lyktes med å gi oss et godt nok grunnlag. Stedsnavn med urban karakter er ikke påvist utenfor vernesonen, så heller ikke stedsnavn er belagt i tilstrekkelig grad til at det kan brukes som avgren-

singskriterium.⁸³ Derimot gir kirkesognene og havnefunksjoner i relasjon til naturtopografien, samt militærstrategiske aspekter noen viktige signaler, og nettopp her opptrer Bergen og Tønsberg svært forskjellig:

I Bergen synes det å være stort sammenfall mellom takmarksgrensen og grensen for bykirkenes sogn så langt som de er kjent.⁸⁴ Aktiviteten ser i høy grad ut til å være konsentrert til området innenfor takmarken. De som ønsket å forholde seg til byen, oppholdt seg også for en stor grad innenfor byens jurisdiksjonsområde. Vaktholdet har vært konsentrert til området tett på byen, ved innløpet til havene, samt fjelltopper som Ulriken og Lyderhorn, hvor en kunne se over store distanser.

I Tønsberg har det vært en stor ”lekkasje” mot omlandet. Bykirkenes sogn har i høy grad hatt eiendommer og sognebarn i et stort område som strekker seg utenfor byen (Wienberg 1991). Det er særlig øyene i øst og sør som har vært sterkt integrert i byen. Jersø (Jarlsøy) har vært brukt ved møter på rikets høyeste plan, for eksempel i juni 1436 i et forliksmøte mellom opprører og bondehøvdingen Amund Sigurdsson og rikets ledelse (DN III nr.733), som selveste erkebiskop Aslak Bolt måtte trå til for å stoppe i 1437 (DN II nr. 728). Men øyene må ha vært særlig viktig vinterstid, også for beboelse, da havnen i Tønsberg gjerne hadde frosset til.

Også militærstrategisk ser det ut til at vi må vurdere et langt større areal for Tønsberg enn for Bergen. Tønsberg er omgitt av store flater med åser utenfor der igjen. Ingen høye topper gir oversikt over en større del av omlandet. Forsvaret og vaktholdet av byen ser ut til å ha trukket ut og danner en slags ring på åsene utenfor byen, i et område ca. 2-7 km fra byen.

For Bergens del er det ikke like lett å trekke en grense for tilrådd forvaltningsområde, men det er i alle fall ingen grunn til at det skulle være mindre enn takmarksområdet sett fra et faglig ståsted. Selv om skriftlige kilder støtter opp om en skarp grense mellom by og land er det grunn til å tro at dagens forvaltningsgrense har bidratt til at dataene fordeler seg så ulikt utenfor og innenfor vernesonen. Utenfor vernesonen og takmarksgrensen ligger også det som i følge skriftlige kilder skulle være vikingetidens høvdingegård på Alrekstad ved Store Lungegårdsvann. Riktignok er det registret noe gravhauger på ulike steder ved nordøstre siden av Store Lungegårdsvann, men det er ellers ikke gjort nevneverdig forsøk på å spore vikingetidens gårdsanlegg

⁸² Se Erslund i kap. 6 og upublisert manus fra 2003

⁸³ Ole Jørgen Johannesen, pers. medd.

⁸⁴ Alf Tore Hommedal, pers. medd.

på Alrekstad som har hatt stor betydning i diskusjoner om Bergen som by og dens opprinnelse. Utenfor ligger også strømmen ved innløpet til Store Lungegårdsvann, og en holme ved innløpet med navnet Marineholmen fra moderne tid, men som støtter opp om tanken at dette stedet har vært viktig å kontrollere.

Gjennom dette prosjektet har vi blitt oppmerksomme på at Tønsberg og Bergen har vært svært ulike byer, i middelalderen som i dag. Det er vår oppfatning at dette må gjenspeiles i dagens forvaltning av byenes historie. Dette gjelder også byens avgrensning i forhold til omlandet.

Vernesonen rundt Bergen bør i tråd med dette utvides til takmarksgrensen mot nord, dvs. den bør omfatte Skuteviken og Sandviken mot nord. Dessuten bør området rundt Store Lungegårdsvann til Solheimsviken også komme innenfor, og området som i sør og øst avgrenses av Puddefjorden og Nygårdsstrømmen.

Hvis vi slår en ring med en radius på ca. 7 km rundt Tønsberg sentrum vil vi få med de viktigste øyene /deler av øyene i forhold til byen. Dette ville være et naturlig område å forvalte som en helhet, fordi området innenfor med stor sannsynlighet har spilt en rolle i forhold til middelalderbyen Tønsberg.

Vernesonene vil bestå av et mangfold av ulike kulturmiljøer, som omfatter de ulike aspektene som er behandlet her, og mer til. Disse må defineres nærmere tematisk i henhold til ulike forvaltningstiltak og verneplaner. Det bør også kunne defineres kulturmiljøer som går på tvers av tiden, for nettopp å fange opp viktige tema over tid, som for eksempel strukturer.

Metodens overførbarhet og konklusjoner

Prosjektet har arbeidet etter en tilnæringsmåte som faktisk har lyktes med å få fram byenes forskjellighet i en langt større grad enn vi har vært oppmerksomme på tidligere. Selv om det ikke har vært dype studier over lang tid er det vårt inntrykk at disse forskjellene har rot i den middelalderske virkelighet, og at tendensene altså er troverdige. Eldre forskning har hatt liten grad av tverrfaglighet, og det har vært en tendens til å fokusere enten på et nivå med for mye detaljer, eller på et for

overordnet nivå, særlig innenfor arkeologi. Dette har i større grad fått fram likheter heller enn ulikheter. Når våre metoder tvert i mot har fått fram Tønsbergs og Bergens ulikheter, tror vi derfor at det har sammenheng med metodene. Metodene mener vi altså er overførbare, men ikke konklusjonene.

Det er videre pekt på det problematiske i oppfatningen av autensitet i lovverket: det finnes verdifulle strukturer med uavbrutt tradisjon tilbake til middelalderen som er bevaringsverdige selv om de ikke er ivarettatt ved materialer fra middelalderen

Det finnes noen stedsnavn med en ubrutt tradisjon tilbake til middelalderen som forteller sin stedegne historie om middelalderbyen. Disse navnene burde ivaretas bedre i bybildet enn de er i dag.

Resultatene viser det manglende vern som tettbygdes-trøk utenfor vernegrensene har. Forvaltningen har aldri lyktes med å ta vare på disse områdene. Tatt i betraktning utbyggingstakten i disse områdene haster det med å lage en ny forvaltningsplan for disse områdene og kartlegge reservoarområder for ny kunnskap.

Med bakgrunn i våre resultater er det ikke faglig forsvarlig å prøve å definere vernesonene rundt Bergen og Tønsberg etter samme mønster. Forvaltningen må ta hensyn til forskjellighetene. Derfor er det heller ikke mulig å trekke disse resultatene videre til de andre middelalderbyene. Men derimot kan vi si at det nok er like presserende for de andre middelalderbyene å få en bedre forvaltning som det er for Bergen og Tønsberg. Ikke minst har en i Trondheim hatt mange eksempler på både lovbrudd og uheldige utslag som følge av uklare linjer. Det har også i ny tid vært eksempel på uheldig forvaltning av et kulturminne med stor betydning for byen (klebersteinsbrudd på Bakkaunet) fordi den respektive forvaltningsinstitusjon (Vitenskapsmuseet) ikke har hatt tilstrekkelig innsikt i det kulturmiljøet som kulturminnet var en naturlig del av, nemlig byen og dens steinmonumenter.⁸⁵

Forvaltningen av middelalderbyene har sin legitime basis i byens historie, og forvaltningens karakter bør nettopp bygge på kunnskap om denne historien. Det bør derfor være et tett samarbeid mellom forskning og forvaltning, eller også automatikk i at ny forskningskunnskap fører til faglig oppdatering i forvaltningsapparatet.

⁸⁵ se for eksempel oppslag i Adresseavisen 19/6-2002

Litteratur og kilder

- APD = Absalon Pederssøn. Dagbok og Oration om Mester Geble. Tekstbind, utgitt R. Iversen. Bergen 1963.
- Arstad, Knut Peter Lyche 2003: "...underlig forjaget og planløs...."? Strategi og feltherreegenskaper i Norge i første halvdel av 1200-tallet. I Arstad, K.P.L. (red.): Krigføring i middelalderen. *Forsvarsmuseets småskrift* nr.35, 27 - 61.
- Bagge, Sverre 2003: "Sårt biter sulten lus". Sverre som militær fornyer. I Arstad, K.P.L. (red.): Krigføring i middelalderen. *Forsvarsmuseets småskrift* nr.35, 10 - 26.
- Bertelsen, Reidar 1992: Vågan – Nordnorges første by? Vår første byer. *Onsdagskvelder i Bryggens Museum*. Vol. VII, 84 - 101.
- Blom, Grete Authen 1974: Magnus Lagabøters bylov og Trondheim, med en innledning om Bergen bylovs overføring til rikets øvrige kjøpsteder. *Trondhjem-ske Samlinger* 9:2. s.99 – 145.
- Blom, Grete Authen 1994: Hellig Olavs by: middelalder til 1537. J. Sandnes (red.): *Trondheims historie 997-1997*.
- Brekke, Nils Georg 1987: Byggeskikk og kulturlandskap. *Fortidsvern* 1987/3, 7 - 11.
- Brendalsmo, A. Jan 1986: Sentrum og periferi i Tønsbergs høymiddelalder. ABOA. *Åbo Landsmuseum, Årsbok* 48/1984. Turku/Åbo
- Brendalsmo, Jan 1994: Tønsberg før år 1000. Fra gård til by. *Varia* 28, Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
- Bruns, Friedrich 1900: Die Lübecker Bergenfahrer und Ihre Chronistik. Berlin.
- Bryggens Museum 2001: Med lov skal byen bygges. Magnus Lagabøters bylov av 1276.
- Brøgger, A.W. 1943: Arkeologiske landskapsundersøkelser i Norge 2. Oslo.
- Bull, Edvard 1933: Byene i Norge i middelalderen. Brøndum-Nielsen, J., Friesen, O. og Olsen, M. (reds.): Byer og bybebyggelse. *Nordisk kultur* XVIII, 73-94.
- Bylova = NgL 2
- Christophersen, A. 1990. Dwelling Houses, Workshops and Storehouses. Functional aspects of the development of wooden urban buildings in Trondheim from A.D.1000 to A.D.1400. - *Acta Archaeologica* Vol.60-1989. København
- Christophersen, A. og Nordeide, S. W. 1994. Kaupangen ved Nidelva. *Riksantikvarens skrifter* nr.7. Trondheim
- Creighton, Oliver H. 2002: Castles and landscapes. London, New York.
- Danmark - Norges traktater 1523 - 1750, b. I København 1907, s. 627 - 664.
- DHMS = *Det Hanseatiske Museums Skrifter*. Bergen.
- DN = *Diplomatarium Norvegicum*. Utgitt C. C. A. Lange, C. R. Unger o. fl. Christiania 1849 - Oslo 1976.
- Edwardsen, Gro 2002: Utgravninger 1972/73 Nedre Langgate 45. E. Ulriksen (red.): Tønsberg havneområde. Stratigrafiske analyser. Strategisk instituttprogram 1996-2001 Norske middelalderbyer, *NIKU* 124, 7 - 45.
- Eriksson, Anna-Lena 1995: Maktens boningar. Norska riksborgar under medeltiden. *Lund studies in Medieval Archaeology* Vol.14. Stockholm.
- Eriksson, Jan Erik G. 1986: Tønsberg. Ø. Lunde (red.): Tre norske middelalderbyer i 1970-årene. *Riksantikvarens Rapporter* 12.
- Eriksson, Jan Erik G. & Thoresen, Per 1976: Middelalderbyen. *Gamle Tønsberg*, hefte 5. Tønsberg.
- Ersland, Geir Atle 2000: Kongshird og leidangsbonde. *Norsk forsvarshistorie* bind 1 del 1.
- Ersland, Geir Atle upubl.: Utviklingstrekk ved grunnleiga I Bergen på 1600-talet.
- Ersland, Geir Atle upubl.: Dei rosenkrantzke grunnbrevna.
- Ersland, Geir Atle: Was the Kontor in Bergen a topographically closed entity? I *Veröffentlichungen zur Gesichte der Hansestadt Lübeck*. Hrsg. vom Archiv der Hansestadt. REIHE B BAND 41. Lübeck 2005.
- Ersland, Geir Atle 1989: Eit forsøk på rekonstruksjon av grunneigefordelinga i Bergen ved utgangen av seinmellomalderen. Hovedoppgåve i historie. UB våren 1989.
- Ersland, Geir Atle. *Kven eigde byen*. Dr. art-avhandling. Historisk institutt UiB 1994.
- Fagerland, Tor Einar 2002: Krig og diplomati i nordisk middelalder. De internordiske konfliktene 1286-1319 i et nordisk og europeisk perspektiv. *Forsvarsmuseets småskrift* Nr. 29.
- Fossen, Anders Bjarne 1979: Borgerskapets by 1536-1800. *Bergen bys historie* Vol.2. Bergen.
- Gansum, Terje 1995: Haugar og Haugating. Riksamlingen og det eldste Tønsberg. Tønsberg.
- Gansum, Terje 2001: Trådene samles i Hella. *Njotarøy Årsskrift* 2000, 30 - 40.
- Gaukstad, Even & Hoel, Ragnhild 1993: Et forvaltningsperspektiv på kulturlandskapet. *Norveg*. Tema: Landskap. 1993/2, 75 - 91.
- Geist. jordebok = Jordebok for geistlig gods nr. 1a. Bispearkivet, pakke 51. Statsarkivet i Bergen

- Gjessing, Helge 1913: Tunsbergs historie i middelalderen til 1536. Kristiania.
- Grieg, Sigurd 1943: Vestfoldminner. i Brøgger, A.W.: *Arkeologiske landskapsundersøkelser i Norge II*, 339 - 343.
- Grundebog for Bergen 1686*. Statsarkivet i Bergen, Stiftamtmanden i Bergen nr. 2049.
- Guldberg, Mette 2003: Et funksjonelt kulturmiljøbegrep? N. Carlberg og S. M. Christensen (reds.): *Kulturmiljø – mellom forskning og politisk praksis*. Københavns Universitet
- Hagland, Jan Ragnar og Sandnes, Jørn 1997: *Bjarkøyretten. Nidaros eldste bylov*. Oslo
- Hansson, M. 2001: Huvudgårdar och herravälden. En studie av småländsk medeltid. *Lund Studies in Medieval Archaeology* Vol. 25. Lund: Lund University.
- Harris, Christopher 1991: *Bergen i kart fra 1646 til vårt århundre*. Bergen
- Helland, Amund 1915: Norges land og folk. Jarlsberg og Larvik Amt.
- Helle, Knut 1982: Kongssete og kjøpstad. Fra opphav til 1536. *Bergen bys historie* Vol 1. Bergen
- Helle, Knut 1992: Tidlig byutvikling i Vestnorge. Øye, I. (red.): Våre første byer. *Onsdagskvelder i Bryggens Museum* Vol. VII, 7 - 30.
- Hemmendorff, Ole 1992: Bygdeborger i Trøndelag- sett fra et østlig perspektiv. *SPOR* 1992/1, 36-39.
- Herteig, Asbjørn 1969: *Kongers havn og handels sete*. Oslo.
- Herteig, Asbjørn 1985a: The archaeological excavations at Bryggen, "The German Warf", in Bergen 1955 - 68. *The Bryggen Papers, Main Series*, Vol. 1. Bergen.
- Herteig, Asbjørn 1985b: Details from the Bergen Medieval waterfront. *Conference on waterfront archaeology in North European Towns No. 2. Bergen 1983*. Bergen.
- HUB. = *Hansisches Urkundenbuch I – XI*. Hrsg. Konstantin Höhlbaum et al. Leipzig 1876 – 1939.
- Håkon Håkonar saga = Håkonar saga Hákonarsonar. Utgitt ved Marina Mundt. Oslo 1977
- Iversen, Frode 1998: Fornminner i Bergen kommune. Utgitt av Barnas Hus, Bergen kommune
- Jakobsen, K. 1990: Forsvarsanlegg i sagatidens Borre. *Borreminne* 1990,12 - 15.
- Johnsen, Oscar Albert 1929: Middelalderen. *Tønsbergs historie* Vol. 1. Oslo.
- Johnsen, Oscar Albert 1945: *Sem og Slagen. En bygdebok*. Tønsberg.
- Johnsen, Oscar Albert 1959: Vestfoldriket blir til. H.Blom Svendsen (red.): *Sem og Slagen. En bygdebok*, Bd.2: Kulturhistorie, del 1.
- KLNM, Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*. 18, 1982. s.79 f (Grete Authen Blom)
- Kock, Jan 1999: Borg og vold. En guide til Middelalderens borge, voldsteder og deres efterklange i Øst-Jylland. Århus.
- Koren Wiberg, Johan Christian 1921: *Bergensk kulturhistorie*. Bergen.
- Koren Wiberg, Johan Christian 1908: *Bidrag til Bergens kulturhistorie*. Bergen.
- Koren Wiberg, Johan Christian 1926: *Det Hanseatiske Museums Skrifter* (5). Bergen.
- Lie, Christian 2000: Bygdeborgene i Etne. Forsvarsverk, tilfluktsborger eller sakrale anlegg? En landskapsanalyse av fire bygdeborger i Sunnhordland. Hovedfagsoppgave i arkeologi, arkeologisk institutt, Universitetet i Bergen, november 2000.
- Lindh, Jan upubl.: Innberetning over de arkeologiske utgravningene i Storgaten 24/26. Tønsberg. 1979/1984.
- Lindh, Jan 1992 (red): Arkeologi i Tønsberg I - Søndre bydel. *Riksantikvarens rapporter* 20. Oslo.
- Lorentzen, Bernt 1952: *Gård og Grunn i Bergen i middelalderen*. Bergen
- Lorentzen, Bernt 1974: *Lov og rett i Bergen i middelalderen*. Bergen.
- McLees, Chris 2002: Utgravninger 1999: Nedre Langgate 40. E. Ulriksen (red.): Tønsberg havneområde. Stratigrafiske analyser. Strategisk instituttprogram 1996-2001 Norske middelalderbyer, *NIKU* 124, 77 - 87.
- Medieval Fires in Bergen - Revisited." *The Bryggen Papers. Supplementary Series* No. 6. Bergen 1998.
- Miljøverndepartementet 1993: T-986 Stedsanalyse – innhold og gjennomføring. Veileder.
- Mogren, M. 2000: Faxeholm i maktens landskap. En historisk arkeologi. *Lund studies in medieval archaeology* Vol. 24. Lund.
- Molaug, Svein 1985: *Vår gamle kystkultur*, 2 bind. Oslo.
- Molaug, P. B. og E. Ulriksen 2002: Liv og bolig – bruk av funksjonsanalyse. P.B. Molaug (red.): Strategisk instituttprogram 1996 – 2001. Norske middelalderbyer, *NIKU* 117, 32 - 36.
- Nedkvitne, Arnved og Norseng, Per G. 1991: Oslo under Eikaberg. Fra byens oppkomst til 1536. *Oslo bys historie*, Bind 1. Oslo.
- NgL = Norges gamle Love* 1- 5. Utgitt R. Keyser, P. A. Munch, G. Storm, E. Hertzberg. Christiania 1846-95. 2. R. I-III. Utgitt A. Taranger, G. A. Blom. Kra. 1912 - Oslo 1966.
- NLR = Norsk Lensrekneskapsbøker*, 1-6. Utgitt av riksarkeivet. Oslo 1937-1943.

- NM I = Norske Magasin* b. I. Utgitt av Nic. Nicolaysen. Christiania 1862
- Nordeide, Sæbjørg Walaker 1989: "...de bæste bønder i ki-øbstæden...". *Fortiden i Trondheims bygrunn: Folkebibliotekstomten. Meddelelser* nr.20. Riksantikvaren, Utgravningskontoret for Trondheim
- Nordeide, Sæbjørg Walaker 2000: Steinvikholm slott. På overgangen fra middelalder til nyere tid. *NIKU Temahefte* nr. 23. Trondheim.
- Nordeide, Sæbjørg Walaker 2003: Erkebisppegården i Trondheim. Beste tomta i by'n. Trondheim.
- Nordisk ministerråd 1999: Kulturmiljøet i miljøkonsekvensutredninger. En eksempelsamling.
- Nordisk ministerråd 2000: Kulturmiljøet i miljøkonsekvensutredninger. Et idéhefte om håndtering av kulturminnetemaet.
- NRJ = Norske Regnskaber og Jordebøger fra det 16. de arhundrede*, I-IV. Utgitt H. J. Huitfeldt-Kaas og A. O. Johnsen. Christiania 1887 - Oslo 1972.
- NRR = Norske Rigs-Registranter I - IIX*. Utgitt av C. C. A. Lange o. fl. Christiania 1861 – 91
- Olsen, Emil 1920: Tønsberg bys takmerker. *St. Halvard 1918 – 1920*, 276 – 289.
- Ot. prp. nr. 51 (1991-92): Om lov om endringer i lov av 9. juni 1978 nr. 50 om kulturminner
- Porsmose, Erland 2003: Kulturlandskapet – definition, bevaringsideologi og –politikk. N. Carlberg og S. M. Christensen (red.): Kulturmiljø – mellom forskning og politisk praksis. Københavns Universitet.
- Riksantikvaren 1993: Nasjonale verdier og vern av kulturmiljøer. *Riksantikvarens notater* 1 – 1993.
- Riksantikvaren 2001: Kulturminner og kulturmiljøer i plan- og bygningsloven. Veileder. *Riksantikvarens rapporter* 29.
- Riksantikvaren 2003: Kulturminner og kulturmiljøer i plan- og bygningsloven. Veileder. *Riksantikvarens rapporter* 31.
- Robberstad, Knut 1923: Magnus Lagabøters Bylov. Christiania
- Schia, Erik 1991: Oslo innerst i Viken. Liv og virke i middelalderbyen, Oslo.
- Schia, Erik 1992: Den første urbaniseringen i Oslofjordregionen. Øye, I. (red.): Våre første byer. *Onsdagskvelder i Bryggens Museum* Vol. 7, 31-58.
- Skre, Dagfinn 1996: Herredømmet. Bosetning og besittelse på Romerike 200-12350 e.Kr. Avhandling for dr.philos ved historisk-filosofisk fakultet, Universitetet i Oslo.
- Slottens Grundebog*. Riksarkivet, lensrekneskap 1. mai 1627 - 1. mai 1628.
- Soga om Håkon Håkonsson av Strula Tordsson, overs. Av K. Audne, utgave v. K. Helle. *Norrøne bokverk* nr.22. Oslo 1963.
- Sognnes, Kalle 1994: Bygdeborger – tilfluktssteder og forsvarsverker i urolige tider. *SPOR* 1994/2, 8-10.
- Steinnes, Asgaut 1968: Husgrunnar og folk på Hollendarstretet i Bergen. *Bergen historiske Forening Skrifter* nr. 67. Bergen.
- Stibeus, Magnus 2001: Sigurd Jorsalfars kastell och Ragnhildsholmen. H. Andersson et al. (reds.): Kungahälla. Problem och forskning kring stadens äldsta historia. *Lund Studies in Medieval Archaeology* Vol. 28, 149-174.
- Sverres saga = Sverris saga etter Cod. AM 327 4°. Utgitt Gustav Indrebø 1920. Nyoppretrykk Oslo 1981.
- Sørensen, Rolf 1980: Geologien i Vestfold. V. Møller (red.): *Bygd og by i Norge. Vestfold*. Oslo.
- Ulriksen, Eli 1996: Utkantens håndverkere og arbeidere. En aktivitetsanalyse av "Nordre bydel" i middelalderens Tønsberg. *NIKU Temahefte* 3.
- Ulriksen, Eli 1998: To bydeler i Tønsberg, sammenligning ut fra funksjonsanalyse. P. B. Molaug (red.): *NIKU Strategisk instituttprogram. Norske middelalderbyer. Forskning om norske middelalderbyer. Seminar april 1998. NIKU Temahefte* 27, 51 - 59.
- Ulriksen, Eli 2002a (red): Tønsberg havneområde. Stratigrafiske analyser. *Strategisk instituttprogram 1996-2001 Norske middelalderbyer. NIKU* 124.
- Ulriksen, Eli 2002b: Aktiviteter i Tønsberg havneområde. P. B. Molaug (red.): *Strategisk instituttprogram 1996 – 2001. Norske middelalderbyer. NIKU* 117, 37-53.
- Ulriksen, Eli 2002c: Tønsberg havn. P. B. Molaug (red.): *Strategisk instituttprogram 1996 – 2001. Norske middelalderbyer. NIKU* 117, 29 - 31.
- Ulriksen, Eli 2002d: Hella: Havn og produksjonsområde. *Njotarøy Årsskrift* 2001.
- Wienberg, Jes 1991: De kirkelige institusjoner i middelalderens Tønsberg. *Arkeologiske rapporter fra Tønsberg* 6. Riksantikvaren, Utgravningskontoret for Tønsberg.
- Wienberg, Jes 1992: Grund og gård i Tønsberg. *Arkeologiske rapporter fra Tønsberg* nr.9. Nordre Bydel, hefte 3. Riksantikvaren, Utgravningskontoret for Tønsberg.
- Ystgaard, Ingrid 1998: Bygdeborger i Trøndelag. En forskningshistorisk og empirisk undersøkelse av et begrep og en kulturminnekategori. Hovedfagsoppgave ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, NTNU, våren 1998.
- Østmo, Einar 1978: Fresteåsen og andre bygdeborger i Vestfold. Betragtninger omkring en utgravning og et utbredelseskart. *Viking* 1977, 94-117.

NIKU publikasjonsliste / Publications

Fra 2003 avslutter NIKU tidligere serier og etablerer to nye serier, NIKU Rapport og NIKU Tema, som hver nummereres fra 1 og oppover. Se ytterligere informasjon på kolofonsiden (side 2).

Publikasjoner koster fra kr. 100,- (pluss porto) avhengig av størrelse. Det tas forbehold om at enkelte publikasjoner kan være utsolgt.

Kontaktadresse / Publications can be bought from:

NIKU, Storgata 2,
Postboks 736 Sentrum, N-0105 Oslo

Tlf./Tel.: (+47) 23 35 50 00

Faks/Fax: (+47) 23 35 50 01

E-mail: kirsti.e.sundet@niku.no

Publikasjonene kan lastes ned som pdf-filer fra vår nettside www.niku.no.

Nye serier 2003

NIKU Rapport

1 Bergstadens Ziir; Røros kirke. Tilstand og tiltak. *Brønne, J.* 2003. 97 s.

2 «Intet forandrer seg så ofte som fortiden». Om krusifiksene i Ringeby stavkirke. *Stein, M., Bronken, I. A., Nyhlén, T., Strandsko-gen, K. og E. S. Tveit.* 2003. 114 s.

3 Den bemalte og forgylte kalvariegruppen fra 1100-tallet i Urnes stavkirke. Konservering 2001-2003. *Frøysaker, T.* 2003. 89 s.

4 Samiske Kirkegårder. Registrering av automatisk freda samiske kirkegårder i Nord Troms og Finnmark. *Svestad A. og S. Barlindhaug.* 2003. 15 s.

5 Alterskapet i Grip stavkirke. Et 1700-talls alterskap fra middelalderen. Konservering 2001-2003. *Olstad, T.M.* 2003. 59 s.

6 Hamar Cathedral ruin. Archaeological investigations 1996-1998. *Reed, S.* 2005. 244 s.

7 Samiske urgraver. Statusrapport med forslag til miljøovervåkingsprogram. *Myrvoll, E.R.* 2005. 135 s.

NIKU Tema

1 Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Eidskog kommune, Hedmark 2002. *Sollund, M.-L.* 2003. 20 s.

2 Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Saltal kommune, Nordland 2002. *Barlindhaug, S. og Holm-Olsen, I.M.* 2003. 22 s.

3 Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Sandnes kommune, Rogaland 2002. *Haavaldsen, P.* 2003. 16 s.

4 Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Skjåk kommune, Oppland 2002. *Binns, K.S.* 2003. 22 s.

5 NIKU strategiske instituttprogram 2001-2006. Verneideologi. NIKU-seminar 4. februar og 25. april 2002. *Seip, E. (red.)* 2003. 77 s.

6 Bevaring av samlingane ved fem statlege museer. Undersøkingar utført for Riksrevisjonen *Bjørke, A.* 2003. 95 s.

7 På vandring i fortiden. Mennesker og landskap i Gråfjell gjennom 10 000 år. *Amundsen, H. R., Risbøl, O. & K. Skare (red.)* 2003. 112 s.

8 Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Bømlo kommune, Hordaland, 2003. *Binns, K.S.* 2004. 20 s.

9 Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Horten kommune, Vestfold 2003. *Sollund, M.-L.* 2004. 17 s.

10 Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Lillesand kommune, Austagder 2003. *Sollund, M.-L.* 2004. 20 s.

11 Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Sortland kommune, Nordland, 2003. *Holm-Olsen, I.M.* 2004. 17 s.

12 Landskap under press – Urbanisering og kulturminnevern. En studie med eksempler fra Nannestad og Stavanger. *Swensen, G., Jerpåsen, G., Skogheim, R., Saglie, I.-L. og T.S. Guttormsen.* 2004. 95 s.

13 Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Sarpsborg kommune, Østfold 2004. *Sollund, M.-L.* 2005. 28 s.

14 Strategisk instituttprogram 2001-2005: Landskapet som kulturminne. Fra vernesone til risikosone. Studier i middelalderbyene Bergen og Tønsbergs randsoner. *Nordeide, S. W. (red.)* 2005. 75 s.